

"פי מוֹרְגֵם כְּלָאץ שֶׁלֶגֶם" – על השימוש בהומור בעדה הבוכארית

סיגל שלמה¹

תקציר

מטרת המאמר לאפיין את דרכי השימוש בהומור בעדה הבוכארית, בעיקר במסורות שעברו מדור לדור. שימושי ההומור המוצגים במאמר ממוינים לפי תחנות חייו השונות של האדם, מילדות לבגרות. דוגמה לכך היא חידה מתמטית המשלבת הומור, כדי למשוך את הילדים ללמוד חשבון. במאמר מובאים משחק, חידות, בדיחות, שירים, פתגמים ומשפטים משעשעים בתאג'יפית יהודית, שפת יהודי בוכארה. למשל, המשפט "פי מוֹרְגֵם, כְּלָאץ שֶׁלֶגֶם" הוא משפט-שטות חסר-משמעות קוהרנטית, ואפשר לתרגמו: "מתי העוף שלי השתחררות לפת?" משפט זה נוצר כחיקוי משעשע למשפט "פי מוֹרְגֵם, כְּלָאץ שֶׁלֶגֶם", המביע קריאת ייאוש: 'מתי אמות, אשתחרר?!'. לסיום, מתואר במאמר גם מופע "זאצ'יה" (בובה) ללא מילים, שנועד לבדר את האורחים באירועים משפחתיים בבית.

מילות מפתח: הומור לשוני, הומור מוזיקלי, הומור חזותי, לשונות היהודים, תאג'יפית יהודית.

א. מבוא

1. יהודי בוכארה

העיר בוכארה נמצאת כיום בשטחה של אוֹזְבֵּקִיסְטָאן, אך השם **בוכארה** מציין גם אזור גאוגרפי נרחב יותר, הכולל, בין היתר, גם את תאג'יפִיסְטָאן.² לדברי זנד (תשמ"ח: 49), בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 ישבו רוב יהודי אסיה התיכונה בנסיכות בוכארה, ולכן כונו בפי נוסעים רוסים, בריטים והודים בשם **יהודי בוכארה** או **יהודים בוכארים**, ושם זה נתקבל בהדרגה כשם כולל של עדת יהודי אסיה התיכונה. מקובל לכנות את שפת יהודי בוכארה בשם "בוכארית" או "בוכארית יהודית", אך המונח הבלשני הוא **תאג'יפית יהודית**, כדברי זנד: "הם היו דוברי להג יהודי מיוחד של השפה התאג'יפית – אחת השפות המקומיות. מקור הלהג הזה היה, עד כמה שאפשר לשפוט, בבוכארה" (זנד, תשמ"ח: 49). לדברי זנד (שם: 50), יהודי בוכארה דיברו ביניהם **בתאג'יפית יהודית**, והגברים דיברו עם המוסלמים בלהג המוסלמי. לעומת זאת הנשים היהודיות שלטו בדרך כלל רק בלהג היהודי. לדבריו, היו מקומות שבהם הגברים דיברו גם אוזבֵּקִית ותורכמנית – שתי שפות "ממשפחת השפות התורכיות" (זנד, תשמ"ח: 50). לדברי זנד (תשמ"ח: 59): "הרוב המוחלט של יהודי בוכארה עסקו בצביעת בדים, שהיתה משלח-ידם של היהודים במשך מאות בשנים גם בארצות אסלאם אחרות. באסיה התיכונה ערב הכיבוש הרוסי עסקו היהודים בעיקר בצביעת בדי כותנה מקומיים בצבע כחול". לדבריו, "מקצועות יהודיים אחרים, נפוצים פחות, היו אריגת בד משי מיוחד, צביעת חוטי משי – וגם בהם עסקו רק יהודים – רוכלות, רפואה, חייטות,

¹ ד"ר סיגל שלמה – עמיתת הוראה, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן. דוא"ל:

Sigal.Shlomo@biu.ac.il

² הצורה הרווחת "אוֹזְבֵּקִיסְטָאן" תואמת את ההגייה ברוסית (Узбекистан). כתיב זה אינו מוצדק בעיניי, משום שאינו תואם את מסורת הלשון המקומית: **אוֹזְבֵּקִיסְטָאן** (בתאג'יפית: Ўзбекистон; באוזבכית: O'zbekiston ובפרסית: ازبکستان). בדומה לכך, הכתיב "טַג'יִקִיסְטָאן" תואם את ההגייה ברוסית (Таджикистан), והכתיב **תאג'יפִיסְטָאן** תואם את ההגייה בתאג'יפית: Тоҷикистон (באוזבכית: Tojikiston ובפרסית: تاجیکستان). לעומת זאת יש הצדקה לפתיב בקו"ף בֶּשֶׁם **סַמְרַקַּנְד** (בתאג'יכית: Самарқанд; באוזבכית: Samarqand ובפרסית: سمرقند). עוד על הכתיב ועל הניקוד – ראו סעיף 3.

זמרות ועשיית יין לצרכים פנים-קהילתיים. האשמת יהודי במכירת יין למוסלמי שימשה לעיתים קרובות אמתלה לאינוסו להתאסלם כמפלט יחיד מענישה חמורה" (זנד, תשמ"ח: 59–60).

במאה ה-19 נכבש האזור בידי רוסיה. בשנת 1865 כבשה רוסיה את תַּאשְׁכֶּנֶת (על פי הרוסית: טֶשְׁקֶנֶט), ובשנת 1868 את סֶמֶרְקֶנֶד. באותה שנה הפכו נסיכות קוקאנד ונסיכות בוכארה למדינות חסות של רוסיה. בשנת 1876 כבשה רוסיה את קוקאנד, ואילו העיר בוכארה נכבשה רק בשנת 1920, כעבור יותר מ-40 שנה מכיבוש קוקאנד, וכ-50 שנה לאחר כיבוש סמרקנד.

בעקבות הכיבוש הרוסי החלה הגירה של יהודים אשכנזים לאזור. אולם סביר להניח שהשפעתה של השפה הרוסית באוזבכיסטאן ובתאג'יכיסטאן גברה לאחר מהפכת אוקטובר בשנת 1917. כידוע, הייתה השפעה רוסית גם בתחום השמות הפרטיים. לדברי טולמס (תשס"ב), בשנים 1940–1960 נהגו יהודי בוכארה לתת לילד שני שמות: שם מסורתי ושם לצרכים אזרחיים ועסקיים. שני השמות היו דומים בצלילם או התחילו באותה אות. למשל – שמות בנים: אפרים = Yefrem, בן ציון או ברוך = Boris, שמעון = Semyon; שמות בנות: בלהה = Bela, דבורה = Dora, רחל = Raya, והשם המסורתי Nekqadam הפך לשם Nina (טולמס, תשס"ב: פו).

לדברי טולמס (שם: פח–צא), בשנים 1960–1988 פחת השימוש בשמות יהודיים מסורתיים, ומשנת 1988 ואילך, עם תחילת ה"פרסטריוקה" בברית המועצות לשעבר, חלה "התעוררות יהודית", ורבים שינו את שמותיהם לשמות עבריים או מערביים.

תקצר היריעה מלתאר את כל התלאות של יהודי בוכארה. חייהם של יהודי בוכארה לא היו קלים, אך העדה התעקשה לשמור על המסורת ועל ההומור. כדברי מצוב כהן: "לדעת חוקרי הומור, ההומור הוא כלי חיוני והכרחי בהישרדותו של האדם ומעניק לו ויטליות וכוח להמשך תפקודו" (מצוב כהן, 2015: 21).³

2. תאג'יכית יהודית – שפת יהודי בוכארה

התאג'יכית היא שפה איראנית, המשתייכת לשפות ההודו-אירופיות. בעבר נכתבה בא"ב הערבי (בתוספת סימנים מותאמים, כמו בפרסית). אבל התאג'יכית-היהודית נכתבה בא"ב העברי, בכתב מרובע או בכתב רש"י. היו גם ספרים שהודפסו באותיות עבריות ובניקוד טברני.

לדברי זרובין (1928: 122–123), העיצורים הלועזיים [ח, ע] מצויים בתאג'יכית יהודית וגם בניבים תאג'יכיים אחדים, אך לא בניבים המדוברים בפי לא-יהודים בסמרקנד, בבוכארה ובפֶּרְגָּאנָה. זרובין (שם: 124) מציין חמישה ניבים תאג'יכיים לא-יהודיים שבהם העי"ן נהגית: העי"ן בולטת מאוד בניב אֶסְפֶּנְדֶּר,⁴ פחות מובהקת אך מצויה בניב חִיסָאר,⁵ בניב בֶּלְג'וּוּאן, בניב פֹּלָאב, ובמידה מסוימת בניב קָרָאֶתְגִין.⁶ אולם קשה להצביע על קרבה מיוחדת בין הניבים האלה לניב של יהודי סמרקנד.⁷

לדברי בצ'איב (תש"ן: 145), רק יהודי בוכארה וסמרקנד ביטאו ח ו-ע כיאות. לעומת זאת בתאשכנת הגו ח כ-כ רפה, ואנשי פֶּרְגָּאנָה הגו ה במקום ח. לדבריו (שם), ההגייה הלועזית נשמרה הואיל ורוב יהודי בוכארה היו מרוכזים בערים אלו ובסביבתן.

³ על ערכו ההישרדותי של ההומור – ראו למשל אמיר, 2023: 37.

⁴ העיר העתיקה אֶסְפֶּנְדֶּר (כיום כנראה באזור כֹּאנֶד שבתאג'יכיסטאן) נכבשה בידי אלכסנדר מוקדון, ונודעה בכינוי "אלכסנדריה הרחוקה".

⁵ במקור חִיסָאר (בפרסית حصار, בתאג'יכית Хисор, באנגלית Hisar וברוסית Гиссар "גִּיסָר") – עיר בתאג'יכיסטאן, ליד דוּשֶׁנֶה.

⁶ בֶּלְג'וּוּאן (בתאג'יכית Балчуван, באנגלית Baljuvon וברוסית Бальджуван) – כפר וגם אזור במחוז כְּתָלָאן שבתאג'יכיסטאן. במחוז זה נמצאת גם העיר פֹּלָאב (בתאג'יכית Қўлоб, באנגלית Kulob וברוסית Куляб). קָרָאֶתְגִין (בתאג'יכית Қаротегин, באנגלית Qarotegin או Karategin וברוסית Каратегин) – אזור בתאג'יכיסטאן, שמרכזו העירוני היה בעיירה גֶרֶם (בפרסית گرم, בתאג'יכית Fərm, באנגלית Gharm וברוסית Гарм).

⁷ תודתי לד"ר קרן דובנוב על תרגום דבריו של זרובין מרוסית.

בכל השפות במרכז אסיה הונהגה רפורמה בכתב בשנת 1928 (לוי, תשע"ג: 151). לדברי לוי (שם: 152), הרפורמה בכתב סייעה לשלטונות ברית המועצות להרחיק את האומות במרכז אסיה ממורשתן האסלאמית, הפכה את מלאכת הדפוס לפשוטה יותר והגבירה את יעילות הצנזורה. לדברי פינחסוב (1910: 85), את התעתיק הלטיני לשפה התאגייכית הציעו יהודים משכילים מאוזבכיסטאן, והממשלה אישרה אותו. לדבריו (שם: 81, 85), תעתיק זה מבוסס על תעתיק שפיתח בשנת 1924 יעקב כלאנתרוב, איש חינוך שחיבר ספרי לימוד ומילונים.

בשנת 1939 הונהגה באסיה התיכונה רפורמת כתב נוספת – הפעם לכתב הקירילי (לוי, תשע"ג: 166). לדברי פינחסוב (2010: 15), בשנת 1941 נפסקו הדפוסים בתאגייכית יהודית. כמו כן חוסלו כל מוקדי התרבות של המיעוטים בברית המועצות (פינחסוב, שם: 85). נראה שהמעבר לכתב הקירילי היה אחד האמצעים להשלטת התרבות הרוסית.

סבי וסבתי מצד אימי נולדו בעיר בוכארה וברחו ממנה לאפגאניסטאן בשנת 1933. בעיר כאבול הייתה קהילה יהודית של פליטים מבוכארה. כעבור שלוש שנים שידכו ביניהם, והם נישאו. בשנת 1951 עלו ארצה עם ילדיהם. סבי ז"ל ידע רוסית, וסבתי ז"ל לא ידעה רוסית. אימי נולדה בכאבול, אך גם היא דוברת תאגייכית יהודית כשפה ראשונה. לדעתי, ההגייה של אימי משקפת את המבטא של יהודי בוכארה בתחילת שנות השלושים, לפני ההשפעה הרוסית הגדולה. בתאגייכית המדוברת כיום יש מילים רבות שהגיעו מרוסית או דרך הרוסית, כגון **מעלית**. אולם נראה שאימי מכירה בעיקר מילים שנכנסו לתאגייכית עד תחילת שנות השלושים, כגון **גַזֵּית** (gazet) 'עיתון' או **צ'איניק** (чайник) 'קומקום'. לפיכך אני מעדיפה להסתמך על הגייתה של אימי.

א.3. התנועות והעיצורים

התיאור בסעיף זה אמור לאפיין את מסורת ההגייה של יהודי העיר בוכארה, ולא דווקא של העדה כולה. סביר להניח שמסורת הגייה זו הייתה משותפת גם ליהודי סמרקנד ומקומות נוספים. לדברי רסטורגויבה (1992: 3–5), בתאגייכית משך ההגייה של כל תנועה אינו חד-משמעי כמו בעבר, וכיום התנועות נבדלות ברמת היציבות שלהן. שלוש התנועות הקבועות הן o, e, ו התנועה שסימנה בכתב הקירילי $\bar{y}$. לעומת זאת התנועות a, i, u מתקצרות, מופחתות או אינן קיימות בהברה פתוחה לא-מוטעמת. למשל, במילה кафе 'לֶבֶן' הוגים a קצרה – בתעתיק sáfed, או תנועה e קצרה – בתעתיק sáfed.

מערכת התנועות בתאגייכית יהודית מתאימה למסורת ההגייה של יהודי בוכארה במילים עבריות. בשתייהן יש שתי תנועות o. לפי מסורת ההגייה במשפחתה של אימי, התנועה שסימנה בכתב הקירילי $\bar{y}$ נהגית כמו תנועת החולם בעברית הישראלית, כגון במילה **פֹּזֵר**, שפירושה 'עיוור'.⁸ לעומת זאת יש תנועה נמוכה יותר שסימנה קמץ, וסימנה הפונטי כ, כגון במילה **אֶש**, שפירושה 'תבשיל' ובמילה **פָּאָר**, שפירושה 'עבודה'. התנועה שסימנה חולם מקבילה לתנועה u בפרסית, והתנועה כ, שסימנה קמץ, מקבילה לתנועה ā בפרסית.

⁸ אולם יש גם מסורת אחרת, הנחשבת מאוחרת, ולפיה התנועה שסימנה בתאגייכית $\bar{y}$ נהגית o וגם החולם במילים עבריות נהגה o. לציון התנועה o משמש גם הסימן הפונטי e, המופיע בתיאורו של שינגי (2007: 3; 2017). לדברי שינגי (2017), מערכת התנועות בתאגייכית יהודית השתנתה במאה ה-20. לדבריו, בתחילת המאה ה-20 הקמץ ציין את התנועה כ, והחולם ציין את התנועה o. אבל בעקבות מעתק-שרשרת של תנועות, הפכה תנועת הקמץ כ לתנועה o, ואילו תנועת החולם o הפכה לתנועה e (שינגי, 2017: 81–82, 97–98). עוד על התנועות – ראו שלמה (2016: 182–187).

במסורת יהודי בוכארה יש רק קמץ אחד, והוא נהגה כ. למשל: **אַמֶּן** [ʔɑmen], **בְּרוּךְ** [borux], **מִזֵּל** [mazzol], **שַׁבָּת** [šabbot], **שְׁלוֹם** [šolom], **שְׁלֶחֶן** [šulħon]. הקמץ נהגה כ גם בהברה פתוחה בסוף מילה, כגון במילה **מַלְכָּה** [malka].⁹

יו"ד נחה אחרי צירי: כמו בעברית, יו"ד השייכת לצירי המלא היא יו"ד נחה. למשל, המילה **סִיר** (בפרסית سير), שפירושה 'שִׁבְצִי', נהגית כאילו היא כתובה "סִיר". בתעתיק פונטי: ser, בכתב התאגיכי-סובייטי: cep. בדרך כלל יש שתי דרכים בהגיית האות בי"ת בסוף מילה, ושתייהן שוות מבחינת הדוברים. למשל, המילה **אָב** (ob), שפירושה 'מִסָּ', נהגית [ʔɑv] וגם [ʔɑw]. ואולם, יש מילים שבסופן הבי"ת נהגית [v], כגון **מַכְתֵּב** (מערבית مَكْتَب) 'בית ספר יסודי', **סִיב** (בפרסית سیب) 'תפוח'.

וי"ו עיצורית נהגית בדרך כלל כעיצור [v], כגון במילה **אָוּל** 'ראשון', תחילה', הנהגית [ʔavval] (מערבית أَوَّل). לעיתים ייתכנו שתי דרכי הגייה לאותה מילה. למשל, המילה **גָּאוּ** (בפרסית گاو) 'פֶּרֶ' או 'פָּרָה' נהגית [gɑw] ולעיתים גם [gɑv]. בכתב התאגיכי היא נכתבת tob, ולפי כתיב זה ההגייה [gɑv]. בעברית החדשה אין הבדל בהגייה בין גימ"ל דגושה לגימ"ל רפה (חסרת דגש). ההגייה המופרת לנו כיום היא למעשה הגיית המקורית של הגימ"ל הדגושה [g], שסימנה הפונטי [g]. לעומת זאת הגיית המקורית של הגימ"ל הרפה נשמעת כמו המימוש של האות ג בערבית הקלסית.

במסורת יהודי בוכארה נהגתה הגימ"ל הרפה כעיצור עֶבְלִי [uvular], שסימנו הפונטי [ʁ], והגייתו קרובה לרי"ש הישראלית. למשל, המילה **מִגְלָה** נהגתה makello (הסימן ʁ מציין תנועת e שמשך הגיית קצר),¹⁰ והמילה **מִגֶּן** נהגתה moken. הגיית הרפה של הגימ"ל כעיצור [ʁ] נשתמרה במסורת יהודי בוכארה, שכן הגה זה קיים גם בתאגיכית, והוא מיוצג באות ʁ בכתב התאגיכי. במאמר זה, במילים בתאגיכית יהודית תסומן הגימ"ל הרפה בקו עליון [ǰ], כגון במילה **נִגְזָ**, שפירושה 'טוב'. למילה **נִגְזָ** יש מקבילה בפרסית, אך לא בדיוק באותה משמעות. במילון של חכימי (תשס"ז: 405) המילה נִגְזָ בפרסית מתפרשת: מצוין, מדהים, נפלא. לפי התרשמותי, בפרסית מילה זו אינה שימושית.

מבחר מילים שבהן מופיע ההגה [ǰ]

תאגיכית יהודית	תעתיק פונטי לפי ההגייה	תאגיכית בכתב הקירילי	פרסית	ערבית – אם יש מקבילה	המשמעות בעברית למילה בתאגיכית
גֶם	kam	fam	غم	غَم	דְּאִגָּה, עֶצֶב, צַעַר
מוֹרָג	murk	myrf	مرغ	—	עוֹף
נִגְזָ	nakz	hafz	نغز	—	טוֹב
רוֹגָן	rokan	pŷfan	روغن	—	שֶׁמֶן
שְׁלָגִים	šalkam	shalɣam	شلغم	سَلْغَم	לֶפֶת
גָּלַט	kalat	ɣalat	غلط	غَلَط	טְעוּת
תִּגְאָרָה	tākra, təkora, tkora	taɣopa	تغار	—	גִּיגִית

⁹ יש בעדה חזנים מיוצאי ברית המועצות הנוטים להגות את הקמץ בדיתונג [aw] בסוף מילה. אופן הגייה כזה אינו תואם את המסורת שאני מכירה, ונראה שהושפע ממסורת של עדה אחרת.

¹⁰ לפי המסורת שמביאה טולמס (תשס"ז: 337), במילה **מִגְלָה** השווה נהגה כתנועת a.

ראוי לציין שהאות רי"ש במסורת יהודי בוכארה מבוצעת כרי"ש חוד-לשונית, כלומר רי"ש שהגייתה קדמית (מכונה גם "רי"ש מתגלגלת"), שלא כמו הרי"ש הישראלית, שהגייתה אחורית. מכל מקום הגייתה של הגימ"ל הרפה ניכרת בסמיכות לאות רי"ש, כגון בְּמִילִים מוֹדֵם, רוֹנֵן, תִּנְאָרָה.

ההגה [ג] מופיע גם בשמות פרטיים שמקורם אינו עברי, כגון אָגוּל (בתעתיק kul וכתב התאגיכי oғул), שפירושו 'בן' (שם זה ניתן לבת כדי שיוולד אחריה בן), מִלִּיד (שם לבת, הנהגה makid או makit), שפירושו 'מוֹעִילָה'.

מבחינה אטימולוגית, האות [ז] מייצגת את האות [ז] וגם את האותיות [ז], [צ] ו-[ז]. למשל:

האות בפרסית	תאגיכית יהודית	תעתיק פונטי	תאגיכית בכתב הקירילי	פרסית	ערבית – אם יש מקבילה	המשמעות בעברית למילה בתאגיכית
ז	גוֹזְשָׁתַן	guzaštan	гузаштан	گذشتن	–	לחלוף, לעבור
	קֶאֶז	kokaz	коғаз	کاغذ	كَاغِد، كَاغَد (מפרסית)	נייר
	עֶזֶאב	ʿazov	ʕazoḅ, azoḅ	عذاب	عَذَاب	יסורים, סבל, צרה
ז	אַרְזֶאן	ʾarzɔn	арзон	ارزان	–	זול, בְּזוֹל
	זַחְמַת	zahmat	захмат	زحمت	زَحْمَة	התקף, שֶׁל כֶּעַס
	עִיזַת	ʿizzat	ʕizzat, izzat	عزت	عِزَّة	כְּבוֹד
צ	חֶז	havz	хавз	حوض	حَوْض	בְּרֶכָה
	רַמְזֶאן	Ramazɔn	Рамазон	رمضان	رَمَضَان	רַמְדָּאן, רַמְצָאן
ז	זֶאליס	zolim	золим	ظالم	ظَالِم	אֶכְזָרִי, עָרִיץ

המילה חֶז מופיעה בצירוף לֶבִּי חֶז (лаби хавз) 'שִׁפְתַּת הַבְּרֶכָה', שהוא גם שמו של אתר תיירות ובילוי מפורסם בעיר בוכארה.

האות [ס] מייצגת את האות [ס] וגם את האות [ש], ואילו האות [צ] מייצגת את האות [צ]. לעומת זאת בתעתיק הפונטי הסימן [s] מייצג את שלוש האותיות האלה, בדומה לאות [c] בכתב התאגיכי-סובייטי. למשל:

האות בפרסית	תאגיכית יהודית	תעתיק פונטי	תאגיכית בכתב הקירילי	פרסית	ערבית – אם יש מקבילה	המשמעות בעברית למילה בתאגיכית
ת	מִסְלִי	misli	мисли	مِثْل	مِثْل	כְּמוֹ
ס	סֶלֶאמַת	salomat	саломат	سلامت	سَلَامَة	בְּרִיאוּת, שְׁלֵמוֹת
צ	צוֹרַת	surat	сурат	صورت	صُورَة	פְּנִים, דְּמוּת, תְּמוּנָה
	צִיחַת, צַחַת	sīḥat, səḥat, sāḥat, shat	сихат	صحت	صِحَّة	בְּרִיאוּת

גם בהגיית השם **יֶצְחָק** הצד"י נהגית כסמ"ך, והיינו מצפים להגייה yishq. אולם רבים מבני העדה נקראו yisoq או yisoq. לפני כמה שנים שאלתי קרובת משפחה מדוע לאביה ז"ל קראו "יֶסְאָק", בלי ח"ית. היא סיפרה ששמעה מאביה שהמורה שלו אמר לו לשנות את שמו, וכן שכך נרשם שמו של אביה ברוסית. סביר להניח שבתקופת ברית המועצות רבים מבני העדה שנקראו **יֶצְחָק** שינו את דרך הגיית שמם בהשפעת מוריהם האשכנזים, שהתקשו כנראה בהגייתתה של [ח] לועית. כך הפך השם **יֶצְחָק** לצורה **אֵיֶצְאָק** (או **יֶצְאָק**). מכל מקום הקו"ף נהגתה כעיצור נחצי, שלא כמו מימושה של האות כ"ף. שינוי נוסף הוא הגיית [ח] לועית ככ"ף רפה: [5]. למשל, המילה **רַחֲמֵת** (בתעתיק: rahmat), שפירושה 'רַחֲמִים' וגם 'תוֹדָה', נהגית בפי רבים **רַחֲמֵת** (בתעתיק: raxmat). לעומת זאת בכתב התאגידי בוטלה האות ח"ית, ובמקומה משמש הסימן של האות ה"א, כגון paxmat – 'רַחֲמֵת' (בתעתיק: rahmat). גם מעמדה של העי"ן נתערער. אפילו בקרב היהודים ההוגים [ח] לועית, יש שאינם הוגים [ע] באופן סדיר. למשל, המילה **עֶסֶל** [ʕasal], שפירושה 'דִּבְשׁ' נהגית כמו **אַסֶּל** [ʔasal], ובכתב התאגידי הכתיב הנפוץ כיום הוא **acal** ולא **ʕacal**.

4. שיבושים בשמות משפחה

בהבאת מילים בתאגידית יהודית (להלן: **ת"י**) במאמר זה השתדלתי להשתמש בכתיב המקורי, אך בשמות משפחה נקטתי את הכתיב הנוהג, לפי דרך כתיבת האנשים את שמם. מכל מקום מצאתי לנכון להביא כדוגמה כמה שיבושים בשמות.

כתיבת [א] במקום [ע]

השם **ארבוב** מקורו בצורה **עֶרְאָבּוּב** או **עֶרְבּוּב**. בנעוריי שמעתי מקרובת משפחה, שאביה אמר לה שמשפחת ערבוב נקראה כך משום שהגיעה לבוכארה מאחת ממדינות ערב. אותה קרובה לא זכרה אם שם המדינה שאביה הזכיר היה עיראק או מרוקו. מבחינה היסטורית וגאוגרפית סביר יותר שהמשפחה הגיעה מעיראק.¹¹ וכך נכתב בספרו של טג'ר (תשל"א: 25): "בני ארבוב שבאו מבגדאד וכיבדו אותם היהודים כי נאמר להם שמשפחת ארבוב היתה חשובה ומכובדת מאד בבבל".

כתיבת [ח] במקום [5]

יש הכותבים את שם משפחתם **בבחנוב** במקום **בבכנוב**. השם **בבכנוב** מקורו במילים **בְּאֶמָּא כְּאָן** – בעברית: **סָבָא שָׂר**. בתאגידית הפועל **כְּאָנְדֵן** (хондан) פירושו לקרוא וגם לשיר. שמו של זֶמֶר העבר המפורסם ממשפחה זו, שנודע כזֶמֶר של אמיר בוכארה, נזכר בספרו של טג'ר (תשל"א: 27) בכתיב: **לוי באבאכאנוב**. סביר להניח שהזמר **לוי בְּאֶמָּא כְּאָנְדֵן** לא היה הזמר הראשון במשפחתו.

כתיבת [ק] במקום [כ]

השם **גולקרוב** מקורו בצורה **גוֹלְקָאָרּוּב**. לפי המסורת במשפחתה של אימי, המוסלמים בבוכארה כינו את בני משפחת גולקָאָרּוּב בשם **גוֹל קָאָר** (בפרסית **گل کار** ובכתב התאגידי **гул кар**), שפירושו 'עבודת פרחים', משום שהצטיינו בצביעת בדים – כאילו זרעו פרחים על הבדים.

¹¹ שמעתי שבעבור כמה דורות נולדו ישראל ומלכה ערבוב, כנראה בעיר נַמְנֶנְאָן. מלכה ערבוב נישאה לאהרן הכהן גולקָאָרּוּב, והם גרו בעיר בוכארה. נולדו להם 2 בנים ו-4 בנות: משה חי, שִׁפּוֹנָה גם **כְּאָגִיָּה** ('אֶדוֹן', 'עֶלֶל בֵּית'), חֶפְצִי, נֶקֶדֶם, דּוֹד, בִּתְנָה וזֶלְפָּה (סבת, שלא הכרתי). אחיה של מלכה, ישראל ערבוב, היה יהודי דתי, מכובד ועשיר. הוא חי בנַמְנֶנְאָן, והיה לו שם בית כנסת. כמו כן היו לו מפעלים למשי ולצמר גפן, וכן עיזים, פרות וסוסים. לו ולאשתו עֲדִינָאִי היו 5 בנים ו-3 בנות (התאומים גבריאֵל ונתנאל, דוד, משה, דניאל, שרה, יפה, אסתר). יהי זכרם ברוך.

השם **קייקוב** או **קייקוף** מקורו במילה **כֵּיךְ** (кайк), שפירושה 'פְּרָעוּשׁ',¹² ולכן היה ראוי להיכתב בכ"ף: **כייכוב** או **כייכוף**. את הכתיב בכ"ף ראיתי בתמונות פרטיות של מצבות בסמרקנד. השם **שקרוב** או **שקרוף** מקורו במילה **שָׁכַר** 'סופר', ולכן היה ראוי להיכתב בכ"ף: **שכרוב** או **שכרוף**.

בלבול בין טי"ת לתי"ו

נראה שהיהודים בבוכארה לא הבחינו בין טי"ת לתי"ו. השם **טג'ר** היה ראוי להיכתב בתי"ו: **תג'ר**, **תאג'ר** או **תאג'יר** (בפרסית **تاجر** ובכתב התאג'יכ **tochir**). מילה זו מקבילה למילה **تاجر** בערבית ולמילה **תג'ר** בעברית, ופירושה 'סוחר'. המילה **תג'ר** מופיעה בלשון חז"ל, ומקורה באכדית במילה **tamkaru** (קוטשר, תשכ"א: 55).¹³ ידוע לי שג'סים טג'ר, מחבר הספר **תולדות יהודי בוכארה בבוכארה ובישראל** (תשל"א), היה מופר בקהילה הבוכארית בתל אביב בשם "ניסימי תאג'יר". מכל מקום בספרה של תילאיוף שמו נזכר כך: "מולא ניסימי תאג'יר" (תילאיוף, תשמ"א: 260).

לעומת זאת השם **תילאיוף** היה ראוי להיכתב **טילאיוף**, על פי המילה **טילא** (בפרסית **طلا**), שפירושה 'זָהָב'. לפי מסורת ההגייה בתאג'יכית יהודית, הלמ"ד שבמילה **טילא** דגושה בדגש חזק (בכתב התאג'יכ **тилла**).

ב. הומור בילדות

11. "או-בלי-כִּינְדֵּג": משחק תפקידים של הורה עם פֵּעוּט

לדברי סובר (תשס"ט: 46), ההומור הוא "מצרך" חברתי מבוקש, ובני האדם הם "צרכני הומור" וגם "ייזמי הומור". לדבריו:

"אחד הביטויים הבולטים בחיפוש אחר מצבים קומיים הוא **המשחק**. יצר המשחק מתגלה כבר בשנות הילדות המוקדמות. כמעט כל המשחקים באותן שנים מלווים בצחוק ובהנאה. היצר הזה מתבטא לראשונה במשחקי האם עם תינוקה, במשחקי האב עם ילדיו ובתעלולים שמעולל אח לאחיו. המשפחה הצעירה שופעת משחקים מלווים בהומור ובצחוק. בשעה שהילד חובר לילדים אחרים המשחק הוא המוטיב המרכזי שמקשר ביניהם. למשחק יש מקום מרכזי בהתפתחותו של האדם ולו פונקציות רבות, כגון למידה, פיתוח כלי התמודדות במצבים משתנים, וחיזוק הרצון לנצח" (סובר, תשס"ט: 46).

גם המשחק **אופליכִינְדֵּג** מאופיין בהומור, אם כי משולבים בו גם מקורות הנאה נוספים. במשחק זה ההורה שוכב על הגב, אווז בידיו של הפֵּעוּט, ורגליו של ההורה מרימות את הפֵּעוּט ומתיישרות כלפי מעלה. כפות רגליו של ההורה תומכות בִּמְרָחֶשֶׁתֵּיו (ב"מִכְתָּשִׁי" האגן) ובִּבְטָנוֹ של הפֵּעוּט,¹⁴ וידיו של ההורה אווזות כל הזמן בידיו של הפֵּעוּט. הרמה כזו מופרת בארץ בכינוי "תרגיל אווירון", משום שהפֵּעוּט נראה כמו אווירון ה"מרחף" באוויר. אבל בבוכארה לא כינו את המשחק בשם זה.

כאשר רגליו של ההורה ישרות ותומכות בפֵּעוּט, מתנהל ביניהם דו-שיח קבוע: ההורה שואל ארבע שאלות, והפֵּעוּט עונה ארבע תשובות קצרות, כל תשובה בת מילה אחת. לאחר שהפֵּעוּט עונה על השאלה האחרונה בדו-שיח, ההורה מְכֹפֵף את ברכיו ומיישר את רגליו לסירוגין, ובכך הוא מנמיך ומגביה את הפֵּעוּט. הנמכת

¹² סבא רבא שלי (מצד אבי ז"ל) היה אברהם קייקוף ז"ל (בנם של מִגְלִיד ור' שלום ז"ל). לפני יותר משלושים שנה שאלתי את אחותו ציפורה ז"ל מדוע נקראו על שם פרעוש. היא סיפרה שבני המשפחה היו מהירי הליכה בצורה יוצאת דופן. כשהלכו עם עוד אנשים, מהר מאוד נוצר פער גדול ביניהם, לפיכך אמרו שהם זריזים כמו כֵּיךְ 'פְּרָעוּשׁ'. מכל מקום לפני כ-7 שנים קראתי בעיתון "מנורה" (30.6.2016) רשימה מאת הרב משיח מוריאל. לדבריו, לפי מסורת משפחתית, משפחת קייקוף היא מצאצאי בני פרעוש, הנזכרים בספר עזרא ובספר נחמיה.

¹³ קוטשר (תשכ"א: 55) משער שהמילה **tamkaru** באכדית גזורה מן השורש מ-כ-ר. לדבריו, בְּמִלְחָה **תג'ר** האות גימ'ל באה במקום העיצור **k** באכדית, והאות מ"ם אינה מופיעה משום שנטמעה בגימ'ל. ייתכן גם שהאות מ"ם הפכה לנ"ו, ואחר כך הנו"ן נטמעה בגימ'ל.

¹⁴ עָקַב רגלו של ההורה ממוקם בִּמְרָחֶשֶׁת (השקע שבחיבור מפרק הירך) של הפֵּעוּט, והחלק הקדמי של כף הרגל תומך בבטנו של הפֵּעוּט.

הפעוט והגבהתו נעשית כריקוד בקצב קבוע, כשההורה "שָׁר" כמה פעמים ברצף את הצירוף "או-בָּלִי-כִידָנְג" [ʔú-bālí-kidáng]. מילת התצליל **אוּבְלִיכִידָנְג** מְחַקָה קול תיפוף של "דִּאִיְרָה" (תוף בוכארי), ובדיבור מהיר היא נשמעת כמעט כמו "אוּבְלִיכִידָנְג" [ʔublikidáng]. הדו-שיח הקבוע שבמשחק מובא כאן בתאגייכית-יהודית ובתרגום לעברית. דברי ההורה בשורות 1, 3, 5, 7, 9, ודברי הפעוט בשורות 2, 4, 6, 8.

הדו-שיח בתאג'יכית יהודית	התרגום המוצע לעברית
1 בָּאֵלִי בָּאֵם כִּיס?	מי על הגג? ¹⁵
2 מן.	אָנִי.
3 צִי מִפְרָתֶאֱבִית?	מָה אֶתָּה זֹרֵק?
4 אִיזוּם. ¹⁶	זָרְדִים.
5 צִי מִפְרָתֶאֱבִית? ¹⁷	מָה אֶתָּה מְבַשֵּׁל?
6 צִלְפָּךְ.	צִלְפֶּכָּה.
7 נְצַפֵּשׁ אֶמֶן, נְצַפֵּשׁ אֶשׁוּמָא. כִּי מִיָּן? ¹⁸	חֲצִי לִי, חֲצִי לָךְ. בְּסִדָּר? ¹⁹
8 כִּי.	בְּסִדָּר.
9 אָה! או-בָּלִי-כִידָנְג, או-בָּלִי-כִידָנְג...	אָה! (קריאת שמחה) או-בָּלִי-כִידָנְג, או-בָּלִי-כִידָנְג...

תרומת המשחק וההומור

כידוע, ילדים אוהבים משחקי תפקידים, ושמחים למלא תפקיד של מבוגר. מן הסתם הפעוט נהנה להיות בגובה ולומר שהוא על הגג ושכיוונתו לבשל צִלְפָּךְ (מעין סופגנית שטוחה, לא מתוקה), אף על פי שבמציאות אין הוא מבשל כלל.²⁰ נוסף על כך, המשחק הוא תרגיל התעמלות להורה וגם לפעוט, ואף תורם לחיזוק הקשר ביניהם.

מבחינת כישורי השפה – המשחק מתאים לשלב שבו הפעוט יכול לדבר, אך עדיין מתקשה בהפקת משפט שלם. אומנם ההורה יוזם את התקשורת המילולית, והפעוט עונה על כל שאלה במילה אחת, אך נראה שהפעוט נהנה מן ההשתתפות בשיחה ומתחושת המסוגלות.

הפעוט מפתח כישורי שפה גם משמיעת דברי ההורה. בשפה התאגייכית יש מילים וצורות המביעות כבוד. למשל, המילה **תו** (Ty) פירושה 'אֶתָּה' או 'אֶתָּךְ', והמילה **שומא** (šymo) פירושה 'אֶתָּם' או 'אֶתָּן', אך בלשון מנומסת ומכבדת פונים במילה **שומא** גם לאדם יחיד, וכך בדו-שיח שבמשחק (שורה 7). הלשון המנומסת

¹⁵ בתרגום מילולי: 'על גג מי נמצא?'. המילה **כִּיס** היא קיצור מן "כִּי הֶסֶת" ('מי נמצא').

¹⁶ הכתיב **אִיזוּם** מייצג את ההגייה המקובלת, לפחות בדור של הוריי. לפי המילונים, המילה אמורה להיכתב בה"א: **הִיזוּם**. לפי המילון של גולקרום (1998: 464), המילה xezym פירושה 'בולי עץ, עצים' ובאנגלית: firewood. כיוצא בזה, לפי מילוניו של חכימי (תשס"ז: 433), בפרסית هیزم 'עצי הסקה'. אולם בתאגייכית יהודית משמעות המילה היא 'זָרְדִים' – בין שהוגים **אִיזוּם** ובין שהוגים **הִיזוּם**.

¹⁷ הפועל **מִפְרָתֶאֱבִית** בזמן הווה-עתיד, וכאן במשמעות 'מתכוון לבשל'.

¹⁸ **נְצַפֵּשׁ** – הצד"י נהגית כסמ"ך: "נְצַפֵּשׁ", והמשמעות: 'חֲצִי'. כינוי הגוף **שומא** בפנייה לנוכח יחיד מציין נימוס. המילה **מִיָּן** היא קיצור של המילה **הַמִּיָּן**, שפירושה 'זֶה'. המילה **כִּי** (xai) משמשת כמילת הסכמה במשמעות 'בְּסִדָּר', 'טוֹב', 'נו טוֹב', ולעיתים קרובות כסמן שיח (discourse marker) לציון פתיחה, סיום או מעבר לנושא אחר, בדומה למילים **אָז**, **אִם**, **כֵּן**, **וְכֵן**, **טוֹב** וכדומה בעברית החדשה. להשערתי, המילה **כִּי** היא קיצור של המילה **כִּיָּר** (xaiṛ), שמקורה במילה הערבית خیر 'חַיִּיר' (בערבית המדוברת חִייר), שפירושה 'טוֹב' וגם 'בְּרָכָה' ו'הַצְלָחָה'. בדומה לכך, גם בתאגייכית יהודית המילה **כִּיָּר** מתפרשת לעיתים במשמעות 'בְּרָכָה' או 'תוֹעֵלָה'.

¹⁹ בתרגום מילולי, לפי סדר המילים המקורי: 'חֲצִי שְׁלִי, חֲצִי שְׁלָךְ. בְּסִדָּר זֶה?'.
²⁰ על הנאתו של הילד ממשחקי ה"כאילו" – ראו סובר, תשס"ט: 60–61.

ניכרת גם בסיומות הפעלים **מִיפְרָתָאֲבִית** ו**מִיפְרָתָאֲבִית** (שורות 3, 5). בדיבור לא רשמי אפשר לומר **מִיפְרָתָאֲבִי** ו**מִיפְרָתָאֲבִי**. כלומר יש בכך ערך חינוכי.

יתרון נוסף לדו-שיח הקבוע במשחק הוא שהפעוט יודע למה לצפות. הוא יודע שעליו לענות תשובות כדי להגיע לחלק המהנה ביותר שבסוף המשחק (הנדנוד בשירת "או-בִּלְי-כִידְנָג"), והוא יודע שאחר כך המשחק מסתיים.

לכאורה מדובר בדו-שיח דמיוני, שאינו בהכרח הגיוני. הפעוט נמצא בגובה, ובמשחק התפקידים הוא מייצג אדם הנמצא על הגג ומשליך זרדים. מי שבכל זאת מחפש היגיון, ישאל: מה הקשר לבישול ומדוע על המבשל לוותר על חצי מכמות הצ'לפפ לטובת האדם שמדבר איתו? להערכתו, במשחק זה משתקפת תמונה היסטורית של חיים כפריים בימים קדומים. כדי להבין זאת עלינו להכיר תחילה את מבנה הבתים ואת אורחות החיים בבוכארה שלפני תקופת ברית המועצות.

הבתים ואורחות החיים

הבתים, רובם חד-קומתיים, היו מוקפים בקירות גבוהים, כעין חומה. כל בית היה למעשה מתחם מגורים משותף, והמבנים שבו נבנו מסביב לחצר פנימית. כל חלונותיהם של חדרי המגורים פנו לחצר. השכנים שגרו סביב חצר אחת היו בדרך כלל בני משפחה אחת. בחצר המשותפת היו, בין השאר, עצי פרי וגינת צמחים, כגון ורדים, נענע, ריחן ועוד. והיה גם מקום לבעלי חיים, כגון תרנגולות מטילות ולעיתים גם פרה או עז לחליבה.²¹

כידוע, יהודי בוכארה לא הורשו לרכוב על סוס או על חמור בתוך העיר, ובמרחב הציבורי הם הוגבלו בלבושם ולא יכלו לצאת לרחוב בבגדי פאר צבעוניים. הכובע היחיד שהותר לגברים לחבוש היה כובע **תִּלְפָּץ** שחציו התחתון מעור כבש וחציו העליון בד שחור (טג'ר, תשל"א: 13, 15).²² כמו כן נודעה לשמצה חגורת החבל שנאלצו היהודים לחגור במותניהם, וכונתה **נֶכִי לַעֲנָת** (нахи лаънат) – 'חֶבֶל הַקֶּלֶה' (זנד, תשמ"ח: 57).

במרחב הציבורי נדרשו הנשים ללבוש בגד עליון רחב המכסה את ראשן ואת גופן. להשערתו, הנשים המוסלמיות לבשו **פֶּרְנָגִין**, ואילו הנשים היהודיות לבשו **צ'אדִיר**. להשלמת המראה הצנוע כיסו הנשים את פניהן ביריעת רשת שחורה, שנארגה מִשְׁעָרוֹת סוסים, ובקצותיה נתפר סרט בד למניעת היפרמות ושריטות. כיסוי פנים זה נקרא **צִיִּשֶׁם בִּנְד**, **צִיִּשֶׁם בִּנְד** או **צִיִּשֶׁם בִּנְדָאן** (מילולית: קשירת עיניים).²³

בחצר הבית יכלה האישה היהודייה להתהלך בלי צ'אדיר, כשלראשה ולמצחה מטפחת, ולעיתים גם צעיף שעטף את הראש ואת הצוואר, אך לא את הפנים. לעומתה, האישה המוסלמית יכלה כנראה לוותר על כיסוי הפנים בצעיף רק בחצר הפנימית שהוקצתה לנשים, שכן בבתי המוסלמים הייתה הפרדה בין אגף הנשים לאגף הגברים (ארשבסקי ויעקבי, תשע"ו: 15, 20, 36).

היהודים הורשו לגור רק בשכונות היהודיות – כל רובע יהודי נקרא **מַחֲלָה**. לפי המסורת, בת שנישאה עברה לגור במתחם המגורים של משפחת בעלה. לדברי ארשבסקי ויעקבי (תשע"ו: 14), בתים רבים עברו שינויים ללא הרף עם גידול המשפחה והקצאת שטחי מגורים לצאצאים.

²¹ בתיאור אורחות החיים הסתמכתי בין היתר על דברים ששמעתי מקרובי ומבני העדה. לכולם צרור תודות: הגברת **רוזה משיח**, הגברת **זוֹלְקָא בכור שלומוב**, מר **יעקב חיימוב**, המשורר **ניסן נייזוב** ומר **מני חן**. הם כמובן לא אחראים למה שבחרתי לכתוב.

²² בתמונה בספרה של מולר-לנצט (תש"ע: 286) נראים איש מזוקן ובחור צעיר שלראשם כובע הדומה לכובע שבספרו של טג'ר (תשל"א: 15). ייתכן שתמונה זו מלמדת שלא כל היהודים ראו בכובע שנכפה עליהם כובע מגוחך ומשפיל. לעומת זאת כובע הפרווה שחלקו החיצוני עשוי כולו מעור של כֶּבֶשׂ קָרְקוֹל נחשב **לכובע אופנתי ומכובד** בקרב יהודי בוכארה, ונקרא בתיי **תִּלְפָּץ קוֹקְאִי** וגם **תִּלְפָּץ קוֹקְאִי**.

²³ טולמס מביאה דוגמה לשימוש בצורה **צִיִּשֶׁם** 'עין' בתאגייכית יהודית, ומעירה שבתאגייכית מוסלמית הצורה התקנית היא **צִיִּשֶׁם** (טולמס, תשס"ט: 343 סעיף 4.2). עוד על לבושן של הנשים – ראו סעיף ג2, שיר 2.

לפי מה ששמעתי על בתי היהודים בעיר בוכארה, משער הכניסה, שנקרא **דְּרֻאזָה**, היו נכנסים למסדרון (מקורה או פתוח), והמסדרון הוביל לחצר פנימית. החלק הפתוח של החצר נקרא **רוֹי חוֹלִי** – בעברית: 'פְּנִי [ה]חֲצֵר',²⁴ והחלק המקורה שבחצר נקרא **סוּפָה** (במלרע). לפי התרשמותי, כיום המילה **סוּפָה** אינה מופרת כל כך, וייתכן שהוחלפה במילה **אֵינוֹן** (айвон – בפרסית ایران). מכל מקום בספרות המחקר בעברית משמשת המילה **אֵכְסִדְרָה**. ארשבסקי ויעקבי מעירות: "אכסדרה מכונה בשפת המקום אֵינוֹן" (תשע"ו: 14, הערה 9).

יש המכירים את המילה **סוּפָצ'ה** – בתוספת צורן ההקטנה **צ'ה**. סביר להניח שבתקופת ברית המועצות היו בתים שבהם הקטינו את האכסדרה, או אפילו ויתרו עליה, לטובת חדרי המגורים. בהנחה שמקורה של המילה **סוּפָה** בערבית (صَفَة), הרי שהכתיב הנכון הוא **צוּפָה**, אף שבתאג'יכית יהודית הצד"י נהגית כסמ"ך (ראו סעיף א3).

רצפתה של ה"צוּפָה" הייתה מוגבהת משאר החצר, כמו במה. לעובדה זו חשיבות מיוחדת בחודשי החורף. כמו כן היה מעליה גג, והיא הייתה בדרך כלל מוקפת קירות משלושה כיוונים. נראה שאחד מתפקידי ה"צוּפָה" היה להבטיח "דרך מוגנת" יחסית מגשם ומשלג, למשל, בין המטבח לבין חדרי המגורים, שבהם אכלו. כמו כן ה"צוּפָה" שימשה למלאכות שונות, כגון ניקור הבשר והכשרתו, רחיצת כלים (במים רותחים, בתוך קערות) ואפילו כביסה בגיגית חרס (בת"י **תְּגָאֲרִי סְפָאֲלִי**), ובתקופה מאוחרת יותר בגיגית אֶלומִינִיּוּם. כדי לשפוך את המים בתום המלאכה, היו סוחבים את הכלי ומרוקנים אותו אל תעלת הניקוז שבחצר. על ה"צוּפָה", קרוב לכניסה למטבח, עמדו כדי חרס גדולים, שכל אחד מהם נקרא **פּוֹזָה**. מהכד לקחו מים באמצעות מצקת. גם אם הייתה בחצר באר, בדרך כלל לא שימשו מימיה לשתייה. מִי השתייה היו מובלים לחצרות הבתים בתוך שק עור, שנקרא **מִשְׁךְ** (maшк). מוכר המים, שכונה **מִשְׁכָּאב** (maшкoб), היה מגיע ברגל כשהוא נושא שק עור מלא במים, ומרוקן אותו אל הכדים. רק בתקופה מאוחרת יותר הותקנו ברזים ברחוב או בחצר, ובהמשך גם ברז במטבח.²⁵

המטבח נקרא **אֵש כְּאֵנָה** ('חדר התבשיל'), והיו בו מתקני **אֶשְׁתָּאן**. **אֶשְׁתָּאן** הוא מתקן בישול עשוי לבנים, הבנוי על הרצפה. למתקן שלוש דפנות, וחלקו העליון פתוח. מן הצד הפתוח שבחזית המתקן הוכנסו חומרי הבעירה. בתחתית המתקן היו מניחים זרדים (ענפים דקים יבשים, קוצים וכדומה), המכונים **אֵיזוּם** או **הֵיזוּם**, ומעליהם הונחו קרשים ארוכים שנחטבו מגזעי עצים (בת"י **פּוֹנְדָה**). הזרדים נדלקים מהר, ותפקידם להבעיר את הקרשים. האֵישה או האֵיש שבישלו ישבו על שרפרף, ולאחר הדלקת האש, כופפו את ראשם ונָשְׁפוּ על האש כדי שתתפשט לקרשים. בתחילה הלהבות גדולות, ורק אחרי שהחלו להיווצר גחלים היו מניחים את הסיר. בתחילת הבישול הקרשים היו בולטים החוצה, ועם התקדמות הבישול היו מזיזים אותם פנימה. הקרשים שבתוך האש היו הופכים לגחלים (בת"י **אֶנְגִישֶׁת**), ואם המשיכו להישרף היו הופכים לֶאֶפֶר (בת"י **כְּאֶפִיסֶתֶר**).

מספר עמדות הבישול שבמטבח היה בדרך כלל כמספר המשפחות שגרו באותו מתחם מגורים.²⁶ לכל משפחה הייתה עמדת בישול משלה, צמודה לקיר המטבח, ובה כשלושה עד חמישה מתקני **אֶשְׁתָּאן**. על כל מתקן אפשר היה להניח רק סיר אחד, אך יכלו גם להניח שני סירים זה על גבי זה, בתנאי שרק הסיר העליון מכוסה במכסה.

²⁴ בתאג'יכית אין תווית יידוע, ולכן ה"א הידיעה בסוגריים מרובעים.

²⁵ לפי עדויות ששמעתי, בעיר בוכארה ובסמרקנד אפילו בסוף שנות השבעים של המאה העשרים עדיין לא היה ברז-מים בתוך כל בית.

²⁶ במקרה הצורך, לקראת אירועים מיוחדים, יכלו גם לבנות אשתאן גדול בחצר, ולהניח עליו סיר גדול במיוחד. אימי זוכרת שבילדותה בעיר כאבול שבאפגניסטאן, פָּנוּ אשתאן גדול בחצר, כדי לבשל בסיר גדול במיוחד. אביה והשכן נשארו ערים כל הלילה ובישלו **חֲלִיסָה** – תבשיל דייסתי המכיל בשר וחִיטָה.

המטבח שימש גם לאחסון סירים וכיו"ב. מצרכי המזון נשמרו בחדר מיוחד, והיו מזונות שנשמרו במרתף. לא היו מקררים, וכדי לשמור בשר או תבשיל למשך יום אחד נוסף, הכניסו אותו לתוך סל (בת"י סִבֵּת) והורידו את הסל לבאר, כשהסל קשור לעמוד. אבל בדרך כלל ביטלו בכל יום.

לחימום המאכלים לקראת שבת, הניחו בַּשְׂתָּאן פְּחִמִי אָבֶן, שנקראו תַּאֲשֻׁמוֹר (тошкѹмор), כנראה על שם העיירה הקירגיזית שממנה הובאו.

לפני כשישים וחמש שנה, כשכבר היו כיריים גז, היו יהודים שהמשיכו להשתמש באשתאן להכנת החמין לשבת. שמעתי גם על השארת אש נמוכה וכיסוי מיוחד מברזל, שהונח מתחת לסיר שעל הכיריים. כידוע, בעקבות ההשפעה הקומוניסטית היו יהודים שלא שמרו שבת, אך נראה שאפילו הם לא ויתרו על המאכלים המסורתיים של שבת.

בחלק הפתוח של החצר, שנקרא רֹזִי חֹלִי ('פְּנֵי הַחֲצָר'), רחוק מחדרי המגורים, היה תנור חומר (המונח הרווח בעברית: "חֶמֶר"), שנקרא תַּנּוֹר.²⁷ מתמונות שראיתי ומסיפורים ששמעתי, נראה שהיו תנורים ביתיים שחלקם העליון מקומר, והיו שחלקם העליון ישר. סביר להניח שלכל התנורים הביתיים היה פתח עגול בצד, בחזית, ואילו התנורים התעשייתיים היו בדרך כלל פתוחים מלמעלה. מובן שתנור בעל פתח בצד נוח יותר ובטוח יותר לשימוש מתנור בעל פתח עליון, אך בתנורים התעשייתיים אפשר לאפות בבת אחת מספר גדול יותר של לחמים.

בתנור הביתי יכלו לאפות בבת אחת שישה לחמים מסוג נְאֵנִי כְּאֵנִי (нони хонагѹ) 'לֶחֶם בֵּיתִי': שניים על כל דופן (מימין ומשמאל) ושניים על תקרת התנור. לעומת זאת, לחמים מסוג נְאֵנִי תַּאֲקִי (нони токи) 'לֶחֶם מִדֶּף', שהם גדולים יותר, היה אפשר לאפות רק שלושה בבת אחת: אחד על כל דופן ואחד על תקרת התנור.²⁸

בתנור הביתי אפו גם תַּנּוֹד, הדומה ל"נְאֵנִי תַּאֲקִי", אך דק מאוד, ומאפים נוספים כגון סְמוֹסָה (המכונה גם סְמִבּוֹסָה) – מאפה ממולא אגוזי מלך, סוכר ותבלין הָל, המוגש בתוספת אבקת סוכר.

לפעמים אפו גם לחם פֶּטִיר – לחם עגול ושטוח המכיל בצל ושומן מטוגן של כבש. תוספת השומן ללחם הפֶּטִיר הייתה למעשה תוצר לוואי של הכנת שֶׁמֶן הבישול. ברוב המאכלים השתמשו בשמן שהוכן מֵאֵלֶה של כבש (בת"י דוֹמֶבִּי גוֹסְפֶּנֶד). בדרך כלל לקחו שתי אֵלִיּוֹת של כבש, חתכו לחתיכות קטנות וביטלו אותן (בלי להוסיף שמן, כמובן). החתיכות היו מצטמקות בבישול ונראות כצימוקים. כך הפיקו שמן לבישול ולטיגון, ואת "צימוקי הָאֵלֶה" (בת"י גִ'ז) הוסיפו לבצק.

בתקופה מאוחרת יותר עברו לאפות נְאֵנִי תַּאֲקִי ותַּנּוֹד על קימורית, ועד היום ללחמים אלו צורה של קערות גדולות. באופן זה חסכו את הפעלת התנור.

מתוך רצון לחסוך בחומרי בעירה, לא הפעילו את התנור בכל יום, אלא רק פעם בשבוע: בדרך כלל ביום חמישי. טריותו של הלחם שנאפה ביום חמישי נשמרה עד שבת, ובהמשך השבוע אכלו את "לֶחֶם הַמִּדֶּף", נְאֵנִי תַּאֲקִי (הנקרא גם נְאֵן תַּאֲקִי), שפריכותו נשמרה זמן ארוך יותר.

ומה עשו אם בכל זאת לא הספיק הלחם? אני מניחה שמסיבה זו הומצא הַצִּלְפֶּד: תחליף מטוגן ללחם, הנראה כסופגנית שטוחה ללא מילוי (הכתיב הרווח בציבור בארץ: "צ'לפק").

מטעמי כשרות טיגנו היהודים את הדגים בשמן כותנה, שצבעו היה חום. גם הַצִּלְפֶּד טוגן בשמן זה, בדרך כלל לפני טיגון הדגים. מקובל בעדה לאכול דגים מטוגנים שנטבלו במים המכילים שום כתוש ועלי גד. באזכרות מקובל לאכול את הדג בלוויית צִלְפֶּד, שאף הוא נטבל במי-שום (בת"י אָב סִיר). לפי מנהג העדה,

²⁷ למרות הדמיון בין המילה העברית תַּנּוֹר למילה תַּנּוֹר בתאגיתית יהודית, אין לראות כאן שאילה מעברית לתאגיתית. למילה המקראית תַּנּוֹר יש מקבילה בערבית (تَنُور) ובשפות שמיות נוספות, וכן בפרסית (تنور) ובתאגיתית (танѹр), שאינן שפות שמיות. ²⁸ תודתי לגברת בלה ארבוֹב על המידע הזה ועל סבלנותה לענות לשאלותיי על החיים בבוכארה.

בשנת האבל הראשונה היו עורכים אזכרה בכל חודש, ועושים סעודה רבת משתתפים. ייתכן שהצ'לפך היה פתרון טוב למקרה שהלחם לא הספיק, אם כי יכלו להכין מראש גם מספיק נאן תאקי, שטריותו נשמרה לאורך זמן רב יותר מן הלחם הרגיל.

דרך אחרת לאכילת צ'לפך הייתה ברוטב יוגורט, אך לא תמיד השיגו היהודים חלב כשר.

הצעת פיענוח לטקסט שבמשחק "או-בלי-פידנג"

כאמור, הפעוט מייצג אדם הנמצא על הגג ומשליך זרדים. לעומת זאת ההורה מייצג אדם הנמצא בחצר ורואה את הזרדים מושלכים מן הגג. לא ברורה זהותם של הדוברים, ואם הם נשים או גברים. ברור שהאדם המשליך את הזרדים מן הגג, מתגורר בבית. לעומתו, האדם הנמצא בחצר הוא אולי אורח, ואולי גם הוא מתגורר באותו מתחם מגורים.

מדוע הזרדים היו על הגג? בדרך כלל הם אוחסנו במטבח או במחסן. ייתכן שהם היו על הגג בגלל מצוקת מקום אחסון, וייתכן שמדובר בקיץ והזרדים הונחו על הגג לייבוש. ממה ששמעתי, יהודי בוכארה נהגו לקנות את העצים והזרדים מהמוסלמים, ולא הכינו אותם בעצמם. משום כך ייתכן שמקורו של המשחק בבית מוסלמי. ועדיין, אפשר שממציא הטקסט השתמש בתמונה דמיונית המבוססת על מציאות מוכרת, גם אם אינה מדויקת.

נראה שמשותפי המשחק בדורות האחרונים דקלמו את הטקסט בלי להתעמק במשמעותו. נשאלת השאלה: מדוע על המבשל לוותר על חצי מכמות הצ'לפך לטובת האדם שמדבר איתו?

לפי התמונה המצטיירת במחשבת, האדם שעל הגג השליך זרדים, ולא בדק שאין איש בחצר. ייתכן שלא הצליח לראות מהגג, וייתכן שהאדם שבחצר הופיע באופן פתאומי. סביר להניח שהאדם שבחצר נבהל ואולי אפילו נפגע מהזרדים שנפלו. השאלה הראשונה שלו היא מי על הגג. הוא רוצה לברר מי זרק את הזרדים. מן הסתם הוא מרגיש שמגיע לו פיצוי על הבהלה או על פגיעת הזרדים. נראה שהוא בוחר בעונש חינוכי ומשיג גם רווח לעצמו: חצי מכמות הצ'לפך.

ואם כך – הרי שלפנינו מצב שעלול לגרום לריב, אך הוא מסתיים בפשרה חינוכית: אפשר לפצות את מי שנגרם לו נזק. יש בכך סוג של "הומור צודק": מי שנפגע מהזרדים זכאי לקבל צ'לפך בתמורה.

22. משפט "שובר שיניים"

משפטים עממיים "שוברי שיניים" קיימים בשפות שונות לשם האתגר והשעשוע. התופעה מוכרת גם בעברית החדשה. למשל: בקבוק בלי פֶּקֶק; נְחֹשׁ נֶשֶׁךְ נָחֹשׁ; גֶּן גֶּדֶל דָּגֶן בָּגֶן, דָּגֶן גֶּדֶל גֶּדֶל בָּגֶן; שָׂרָה שָׂרָה שִׁיר שִׁמְח, שִׁיר שִׁמְח שָׂרָה שָׂרָה.

דוגמה למשפט בתאגית יהודית:

גִּיר גִּירָדִי כוֹ[ה] גִּרְדִּים,

גוֹגִירָדָה גִּזִּים.²⁹

בתרגום לעברית: סָבִיב-סָבִיב [לְ]הָר הַסְתִּיבִּבְתִּי, [אֶת הַ]גִּפְרוֹר אֶנְשֶׁךְ.

ה"משפט" מורכב משני משפטים שיש ביניהם חריזה דקדוקית בסימיות לגוף ראשון מדגֶּר. האות גימ"ל מופיעה שש פעמים, האות רי"ש ארבע פעמים, והאות דל"ת שלוש פעמים. אפשר להתבלבל בין העיצורים ה"וילוניים" (velar) [ג, כ] ואולי גם בין העיצורים ה"מכתשיים" (alveolar) [ד, ז]. בעיקר יש חשש להחלפת ההברה גוֹ בהברה כוֹ.

²⁹ תודתי לגברת ריטה שמעון, ילידת סמרקנד ואימו של מני חן, מייסד ומנהל "רדיו בוכרי ב.ב. ווסטוק".

33. חידה מתמטית לילדים

לפי המסורת היהודית, אוכלים בשבת שלוש סעודות. **הסעודה הראשונה** בליל שבת, **השנייה** בשבת בבוקר לאחר תפילת שחרית, **והשלישית** לאחר תפילת מנחה. בשתי הסעודות הראשונות מקדשים על היין, ולכן המילה **קידוש** מציינת בדרך כלל גם את הסעודה כולה. לעומת זאת בסעודה השלישית אין קידוש, והיא ידועה בכינוי "סעודה שלישית".

החידה המובאת בסעיף זה מתארת סדרת אירועים שהתרחשו לכאורה בזמן סעודת השבת השנייה בביתה של משפחה יהודית כלשהי בבוכארה. בילדותי שמעתי את החידה בעברית מאבי ז"ל, בדרכנו מבית הכנסת לבית סבתי ז"ל, לפני קידוש היום.³⁰ לפני שנים אחדות שמעתי מאימי, שאימה ז"ל נהגה לספר את הסיפור כבדיחה על הורים קמצנים. לדעתי, מקורו של הסיפור בחידה מתמטית כדוגמת החידות המתמטיות המובאות בספרי חידות.³¹ החידה קלה ומיועדת לילדים המתחילים ללמוד חשבון. לפיכך יש להתייחס לחידה בהומור, והלקח הוא שכדאי לדעת חשבון.³² כתבתי את החידה בתאג'יכית יהודית מפי אימי.

החידה בתאג'יכית יהודית

[נ] אָצ'אָי דָּדָה דָּתָה בְּצִיָּה דָּאָשְׁתֵּן.³³ בְּרָאִי שְׁבֶת הַמִּישָׁה דָּתָה תוֹכֹס מִימָאנְדֵן בְּאֵלִי אֲשִׁי סָבָא. וְכָתִי מִישִׁשְׁתֵּן בְּכֹרְדֵן אֵין אָצ'אָי דָּדָה מִיגוֹלֶתֵן בְּבִצְיָה: "מָא תוֹכֹס נְדָאָרִים. הָר נְכִתְשָׁאן בְּמָא נִימְתָה תוֹכֹס תִּיתָאן." הָר רוֹזִי שְׁבֶת [נ] בְּצִיָּה מִינְדָאָן בְּאָצ'אָי דָּדָה נִימְתָה תוֹכֹס. צִינְתָה תוֹכֹס כֹּרְדֵן אָצ'אָי דָּדָה הָר שְׁבֶת?

החידה בתרגום חופשי לעברית

היו אימא ואבא שהיו להם עשרה ילדים. לקראת שבת תמיד נהגו לשים מעל החמין עשר ביצים. כאשר היו יושבים לאכול נהגו ההורים לומר לילדים: "לנו אין ביצים. כל אחד מכם ייתן לנו חצי ביצה". בכל שבת כל ילד נתן להורים חצי ביצה. כמה ביצים אכלו ההורים בכל שבת?

פתרון החידה

הָר שְׁבֶת אָצ'אָי דָּדָה כֹּרְדֵן פְּנִשְׁתָּה תוֹכֹס.
בעברית: בכל שבת אכלו ההורים חמש ביצים.

המנהגים שברקע החידה

יהודי בוכארה נהגו לאכול בסעודה השנייה ביצים חומות ותפוחי אדמה, ואחר כך את החמין. הביצים ותפוחי האדמה הונחו בסיר מים, מעל לסיר של החמין. ליתר ביטחון, מספר הביצים שבסיר היה גדול יותר ממספר הביצים שאמורים בני המשפחה לאכול, משום שלעיתים התגלה בביצה כתם שאסר את אכילתה.

³⁰ אבי ז"ל נולד בתל אביב, להורים שברחו מסמרקנד.

³¹ חידות בדרגת קושי גבוהה יותר מופיעות בספר "זכר צדיק", שמהדורתו הראשונה יצאה לאור בירושלים בשנת תרנ"ד. בהקדמה לספר כתב הרב שמעון חכם שמצא בפנקסו של בנו פינחס "חידושים מלוקטים, שלקט מפי סופרים וספרים" וכן "דברי חידות וחשבונות" (חכם, תש"ז: יא). וזו אחת החידות המופיעות בספר: "אוּוּז אַחַד הִיָּה בֶּאֱרֶץ וְהוּא סוּמָא בִּשְׂתֵי עֵינָיו, וְשָׁמַע קוֹל צַעֲקַת אוּוּזִים הִרְבֵּה שֶׁהָיוּ פוֹרְחִים בְּאוּרִי, וְצַעֲקָה גִּיכָה אוּוּז הַסּוּמָא, וְאָמַר לָהֶם שְׁלוֹם עֲלֵיכֶם מֵאָה אוּוּזִים. וְהִשְׁבִּי לוֹ וְאָמַר הַפּוֹרְחִים, לֹא אֲנַחְנוּ מֵאָה אוּוּזִים, אֲלָא אִם נִצְרַף אֲתָנוּ פֶּעַם א' כִּמְנִין זֶה, וְחָצִי פֶּעַם מְנִין זֶה וְרִבְעָה פֶּעַם מְנִין זֶה וְגַם עִמָּךְ הַסּוּמָא נִהְיָה מֵאָה. צִרִיךְ לִידַע כִּמָּה הָיוּ אוּוּזִין הַפּוֹרְחִים" (חכם, תש"ז: קצט, חידה 33). חידה זו נהג לשאול סבי ז"ל מצד אימי. בגרסה ששמעתי בילדותי מאימי מתואר מפגש בין ציפורים, ואין בו ציפור עיוורת. ציפור אחת שואלת את הציפור שפגשה כמה ציפורים יש בלהקה שלה, והציפור עונה בחידה מתמטית: "אֲנַחְנוּ וְאֲנַחְנוּ, הַחֲצִי מֵאֵיתָנוּ וְהַרְבֵּעַ מֵאֵיתָנוּ, בִּיחַד אֵיתָךְ מֵאָה". חידה זו היא למעשה משוואה בנעלם אחד. כילדה קטנה לא הבנתי כלל את החידה, אבל אחותי, הקטנה ממני, הצליחה לפתור אותה. איני יודעת אם מקור החידה בבוכארה או שהגיעה לשם בעקבות פרסומה בספרו של הרב שמעון חכם. ואשר לפתרון – כך כתב פינחס, בנו של הרב שמעון חכם: "זֶה מִצָּאֵתִי בִּנְקִל. כִּי הָאוּוּזִים הָיוּ לִי. לֹא פָחוֹת וְלֹא יוֹתֵר" (חכם, תש"ז: רה). פינחס חכם ז"ל נולד בעיר בוכארה, עלה ארצה בגיל 14 ונפטר בגיל 18; הותיר אישה ושני יתומים (תילאיוף, תשמ"א: 112–113).

³² על ההומור ככלי לשיפור המוטיבציה ורמת ההישגים בלימודים ראו למשל בשארה וגזית (תשפ"ב: 160–180), וראו אצלם ביבליוגרפיה.

³³ בתאג'יכית יהודית יש ארבע מילים במשמעות 'אם': **אָנָה**, **אָצ'ה**, **מֵאָדֵר**, **נָנָה**, ושתי מילים שפירושו 'אב': **דָּדָה**, **פָּדֵר**. אבל רק המילים **אָנָה** ו**דָּדָה** משמשות גם כמילות פנייה של ילד להוריו, כמו 'אימא' ו'אבא' בעברית.

לפי האמונה, נהגו לפזר מלח מעל הביצים שבסיר, כדי למנוע את פסילתן של שאר הביצים וכן את פסילתן של הסיר.

הסעודה לא התאפיינה בסלטים רבים. היה סלט ירקות קצוץ דק שהוגש בצלוחית אישית, סלט חצילים קלויים ובעונת החסה הוגשו עלי חסה שלמים (שהופרדו ונשטפו). לעומת זאת בליל שבת נהגו להגיש בצלחת משותפת סלט חתוך לחתיכות גדולות (שאופן חיתוכו בת"י קָלֶם קָלֶם). סלט נוסף, שלא כולם הכינו, היה סלט עגבניות ובצל טחונים.

אשר לחמין הבוכארי – היו שתי דרכים עיקריות בהכנתו: אָשִׁי סָבָא ('תבשיל של מחר') רגיל, המבושל בסיר, וּכְלָתִי סָבָא, המבושל בשק מבד כותנה גולמי בתוך סיר מים (השק מוכנס לסיר כשהמים רותחים). בעבר שני התבשילים האלה הכילו אורז, בשר כבש ושומן כבש. אבל תבשיל כְּלָתִי סָבָא, המתבשל בתוך שק, הוא פחות שומני, משום שהשומן צף על המים בעת הבישול. הבדל נוסף: התבשיל כְּלָתִי סָבָא היה מתוק, שכן היו בו פירות יבשים, כגון תמרים, צימוקים, שזיפים ומשמשים, ולעיתים גם פירות טריים כגון חבושים.

גולת הכותרת של החמין הרגיל, המכונה אָשִׁי סָבָא, היא האורז השרוף שבתחתית הסיר: תַּדְיָגִי [tadegi] או תה דִּיגִי (בפרסית تِه دِیگ או تهديگ "תהדיג") – צירוף שפירושו 'תחתית הסיר'. חלוקת התבשיל לצלחות מתחילה מחלקו העליון של התבשיל, ובהמשך מוסיפים לצלחות גם את ה"תַּדְיָגִי". כידוע, יש מטבחים שבהם הופכים את התבשיל לפני ההגשה, כגון "מקְלוּפָה" (בערבית 'הפוכה'). אולם דרך זו לא אפיינה את המטבח הבוכארי. שלא כמו בהכנת תַּדְיָגִי בעדה הפרסית, החמין הבוכארי אינו מכיל תפוחי אדמה. אבל היה מקובל להוסיף לו גזר, ולעיתים שזיפים חמוצים או מתוקים. כיום מקובל להוסיף לתבשיל רסק עגבניות או עגבניות. כשכבר היו בבוכארה עגבניות, אך עדיין לא היה רסק עגבניות, היו שנהגו לייבש עגבניות לקראת החורף, כדי להוסיפן לתבשיל.

שמעתי מאימי שסבתי זלפה ז"ל, נהגה להכין כְּלָתִי סָבָא או אורז לבן בגרסת הָרָאֵת, שכינתה אותו "אָשִׁי סָבָאִי הָרָאֵתִי". בתחתית הסיר הונחו שומן כבש, בשר כבש ופרוסות תפוחי אדמה וגזר,³⁴ ומעליהם אורז ומים. אבל גם בגרסה זו לא הפכו את התבשיל. כיום יש שלל גרסאות להכנת אָשִׁי סָבָא, חמצמצ או מתקתק, המכיל בשר בקר או עוף, ולאזן דווקא בשר כבש, ויש גם גרסאות בלי בשר כלל.

בבוכארה היו משפחות שהיה ברשותן מֶחֶם פְּחָמִים (בת"י סֶמְאֻאֵר) ששימש להכנת שתייה חמה גם בשבת. מֶחֶמִים כאלה הובאו גם לארץ ממקומות שונים בעולם. לעומת זאת מאוחר יותר נפוץ בארץ מֶחֶם שפעל ללא פחם או נפט, והונח על פְּלִטָה חשמלית (לאחר שהונח קודם על כיריים גז עד לרתיחת המים). מעל מֶחֶם מסוג זה (בת"י חֲנִיפָה, כנראה מערבית حَنْفِيَّة 'חַנְיָה') נהגו בעדה לשים בקערה מיוחדת ביצים ותפוחי אדמה לסעודת השבת.

ג. שידוכים וחתונה

ג1. בדיחות שידוכים

בדיחה 1: "זָבָאִי שִׁירִין" – לשון מתוקה

המונח זָבָאִי שִׁירִין הוא דו-משמעי. הוא יכול לציין דיבור נעים בחביבות, במילים טובות ומרככות, אך גם ליקוי בדיבור. איני יודעת כיצד התפתחה משמעותו האירונית של הביטוי; ייתכן שמקורו בדיבור לא ברור האופייני לילדים קטנים, שנחשבים חמודים. אבל בעבור מי שמתקשה בהגיית העיצורים [g] ו-[k] והוגה

³⁴ בעבר הלא-רחוק לא היה בבוכארה ובאפגניסטאן גזר שצבעו כתום, אלא גזר בהיר שקליפתו צהובה (בבוכארה) או סגולה (באפגניסטאן). ריבת גזר הייתה נפוצה מאוד בעדה.

במקומם [d] ו-[t], המונח **זָבֵאנִי שִׁירִין** 'לשון מתוקה' נחשב פוגעני, ונראה שיש להגדירו כ"אירוניה סרקסטית", וראו לבנת (2022: 115–118).

בעיה דומה הייתה לגיבורו הידוע של שלום עליכם (שלום רבינוביץ') בסיפור "הדגל" (ביידיש: די פֿאַהן), שנכתב בשנת 1900. קוֹפֶּל (ביידיש: קאַפּעל), גיבור הסיפור, לא ידע בילדותו להגות את שמו, ונודע בכינוי "טאַפּעלע טוטאַריטו". גיבור הסיפור לא הצליח להגות את האותיות גימ"ל, כ"ף וקו"ף. בהגייה האשכנזית, כמו בעברית הישראלית, אין הבדל בין גימ"ל דגושה לגימ"ל רפה ואין הבדל בין כ"ף דגושה לקו"ף. לעומת זאת בתאגייכית יהודית יש הבדל בין [ג] ל-[ג̃] ויש הבדל בין [כ] ל-[ק]. לפיכך דוֹבֵר תאגייכית המתקשה בהגיית העיצורים [g] ו-[k], אינו מתקשה בדרך כלל בהגיית העיצורים הענבליים [ʒ] ו-[q], המיוצגים בכתב בגימ"ל רפה ובקו"ף.

איני מביאה את הבדיחה במלואה בתאגייכית יהודית אלא רק "טעימה" מן ההקדמה ומילים נבחרות שחשובות להומור הלשוני בבדיחה.

בתרגום לעברית

בתאגייכית יהודית

1	בוד נה בוד ³⁵ סיתה אָפּאָו כּוֹנֵר בּוֹדֵן.	היה היו שלוש אחיות. ³⁶
2	אינא ³⁷ זָבֵאנֶשְׁאָן בֶּסְגָאר שִׁירִין בּוֹד.	הלשון שלהן הייתה מתוקה מאוד.
3	אָנֶשְׁאָנִי דִדְשָׁן גּוֹפֶתֶן בֶּאִינָא :	אימן ואביהן אמרו להן :
4	"אָגֵר בִּשּׁוּמָא כָּאסְגָאר מִיבִינֶאנִי,	"אִם תְּבֹא אֵלֶיכֶן שְׂדֵכְנִית,
5	יִיִצִי ³⁸ גֵב-נְנִינֶתָאן."	אַל תִּגִּידוּ שׁוֹם דְּבָר."
6	בְּעֵד אָמָה כָּאסְגָאר פִּישִׁי אִינָא.	אחר כך הגיעה אליהן שדכנית.

המשך הבדיחה בעברית :

פתאום התיישב זבוב על הענבים. אמרה הבת הבכורה: "תישֶׁת-תישֶׁת מִדֵּז".

"תישֶׁת" במקום "כִּישֶׁת" – מילת קריאה לגירוש בעלי חיים; "מִדֵּז" במקום "מִגֵּז" – זבוב.

כעסה הבת השנייה: "אֶצִּיִים דְּדִים³⁹ נה דוֹפֶתֶן בָּתוּ כִּי תוּ דָב נְנִינִי?"

בעברית: אימא ואבא לא אמרו לך שלא תדברי?

"דוֹפֶתֶן" במקום "גוֹפֶתֶן" – אמרו; "דָב" במקום "גָב" – דיבור.

אמרה בשמחה הבת השלישית: "כּוֹדֵאִי שְׁתוֹר, כּוֹדֵאִי שְׁתוֹר, הִמָּה דָב-דָב, מִן דָב-נְנִינִים!"

שְׁתוֹר במקום "שׁוֹכּוֹר" – תודה.

בעברית: "ברוך ה', ברוך ה'. כולן דיברו, אני לא דיברתי!"

הבדיחה לועגת לטיפשותן של הבנות יותר משהיא לועגת לליקוי הדיבור. ואולי עצם הדרישה לשתוק היא טיפשית.

³⁵ הפתיחה הסיפורית **בּוֹד נבּוֹד** מקבילה לצירוף **היה היה** או **היה היה פעם** בעברית החדשה ולפתיחה **Once upon a time** באנגלית. אומנם הצירוף **היה היה** שאול מן המקרא (יחזקאל א, ג), אך שם צורת המקור המוחלט **היה** משמשת להדגשה. לעומת זאת בעברית החדשה הפתיחה **היה היה** אופיינית לסיפורי אגדות, שספק אם התרחשו במציאות. כמו כן בעברית החדשה יש שהשימוש ב"היה היה" מדגיש שהדבר היה ואינו עוד. לביטוי **בּוֹד נבּוֹד** יש מקבילה בפרסית: **یکی بود یکی نبود** (חיים, תשע"ה: 95, בערך "היה היה") – בתרגום מילולי: אחד היה אחד לא היה. דוגמה לפתיחה סיפורית בתאגייכית יהודית: "בּוֹד נבּוֹד [נָד] פֿאַדְשָׁאנִי" – "היה היה מִלֶּךְ אֶחָד". למעשה אין כאן צורך במילה **אֶחָד**, ואפשר לומר: "היה היה מִלֶּךְ".

³⁶ בתרגום מילולי יתקבל משפט שאינו קביל בעברית: "היו לא היו שלוש אחות בכורה ואחיות". **אָפּה** – תואר כבוד לאחות בכורה; **אָפּה** – תואר כבוד לאח בכור.

³⁷ **אינא** – אני מניחה שבמשלב גבוה יותר מוטב לומר **אונא**, בהנחה שהצורה **אונא** היא כינוי גוף במשמעות 'הם', ואילו הצורה **אינא** היא כינוי רומז במשמעות 'אלה'.

³⁸ הצורה הספרותית: **הִיצִי** – שום דבר.

³⁹ אימא ואבא שלי: "אֶצִּיִמוּ דְּדִים". בדיבור טבעי, בקיצור: "אֶצִּיִים דְּדִים".

סובר (תשס"ט: 51–54) דן בשאלה המוסרית שבצחוק הלעגני, וטוען:

"אותם חוקרים שראו בצחוק ממצבים קומיים ערך שלילי לא הבדילו בין המרכיבים למיניהם הנלווים אל הצחוק. הם טעו בהבחנה בין שני סוגי ההנאה: בין ההנאה הנובעת מן המצב הקומי ובין ההנאה שמקורה בסיפוק שיש לצחוק מכך שמישהו כשל. [...] אם מישהו צוחק על עצמו ודאי אין פירוש הדבר שהוא מזלזל בעצמו. וכך גם כאשר הוא צוחק ממצבים יוצאי דופן שמתרחשים אצל בני אדם אחרים. זו התשובה לכך שהצחוק הנובע מכל מצב יוצא דופן אינו ערכי או מוסרי, אלא הוא אך ורק תגובה למצב קומי המבוסס על אי-התאמה" (סובר, תשס"ט: 53–54).

בדיחה 2: "ג'איי בֶּלְנֶד" – מקום גבוה

מעשה בבחור תמים שהוזמן לפגישת שידוכים בביתה של נערה שהוצעה לו. לקראת הפגישה הוא התייעץ עם מישהו ושמע ממנו שתי עצות:

1. תשב במקום מכובד ("ג'איי בֶּלְנֶד שִׁין").

2. תדבר על דברים גבוהים-גבוהים ("ג'איי בֶּלְנֶד-בֶּלְנֶד זֶן"), כדי שיראו שאתה חכם.

הבחור הגיע לבית הנערה. כשהוזמן לשבת בבית, סקר במבטו את החדר, ויצא לחצר. בני משפחתה של הנערה התפלאו ושאלו אותו למה הוא לא נכנס הביתה. אבל הבחור המשיך להתבונן בחצר והחליט להתיישב על התנור. בני המשפחה ההמומים שאלו אותו למעשיו.

"אני יושב במקום גבוה", הכריז הבחור, והוסיף שברצונו לדבר. ואלה הדברים הגבוהים שבחר לדבר עליהם:

"מוֹנְגָרִי בּוֹכָאָרָא בֶּלְנֶדָה" – המינרט שֶׁל בּוֹכָאָרָה גְבוּהָ.

"מִ[ן] מִיכָאֵם אֶ[ז] שׁוּמָא פּוֹרְסֵם: אֶפְתָּאב כְּלֹאנָה אֶ[ז] מִ[ה]תָּאב, יָא מִ[ה]תָּאב כְּלֹאנָה אֶ[ז] אֶפְתָּאבִי? – אֶנִּי רוֹצָה לְשָׂאֵל אֶתְּכֶם: הַשְּׂמֶשׁ גְּדוֹלָה מִהֵרֶת, אוֹ הַיָּרֵחַ גְּדוֹל מִהַשְּׂמֶשׁ?

הוריה של הנערה הבינו שהבחור אינו מתאים. כל בני המשפחה נכנסו הביתה, והשאירו אותו בחצר. הבחור הבין שאינו רצוי וחזר לביתו.

בדיחה זו מבוססת על דו-משמעות: המילה **בֶּלְנֶד** פירושה 'גבוה' אך בהקשרים מסוימים פירושה 'מכובד'. הבחור לא הבין את המשמעות הנוספת ונצמד למשמעות המילולית.

ברקע הבדיחה – על מונגארי בוכארא

המינרט המוזכר בבדיחה זו נבנה במאה ה-12. כיום שוכן לצידו המסגד הגדול (בתאג'יכית **מִצְ'יֶתִי** [=מִסְצִ'יֶדִי כְּלֹאֵן]), שנבנה במאה ה-16. גובהו של המינרט כבניין בן 15 קומות. נידונים למוות היו מושלכים מחלקו העליון, עד שרוסיה אסרה זאת. בין ההרוגים היו גם יהודים שסירבו להתאסלם (זנד, תשמ"ח: 58).⁴⁰

אימי זוכרת שבילדותה שמעה מאביה ז"ל על נידונים למוות שנגזר עליהם לישון לילה שלם בחלקו העליון של "מוֹנְגָרִי בּוֹכָאָרָא". כל אחד מהם קיבל 40 שמיכות, והובטח לו שאם ישרוד עד הבוקר – יקבל חנינה. כל נידון למוות קפא מקור עד הבוקר, אבל היה יהודי אחד שניצל. האמיר הורה להביאו אליו, ושאל אותו איך ניצל. אותו יהודי הסביר לאמיר שכל אחד מהנידונים שמתו שכב על שמיכה אחת והתכסה ב-39

⁴⁰ לפי מסורת הקהילה, המובאת בספרה של תילאיוף (תשמ"א), **הרב פנחס הגדול הכהן רבין** זצ"ל (1786–1858) ושאר מנהיגי הקהילה היהודית בבוכארה סירבו להסגיר אישה יהודייה שמכרה עֶרֶק למוסלמי, מחשש לחייה. האמיר כעס מאוד ודן את מנהיגי הקהילה למוות. אחד הנידונים התאסלם כדי להציל את חייו, ושאר המנהיגים הושלכו ממרומי המינרט של בוכארה, הסמוך לארמונו של האמיר. האמיר צפה מחלונו בביצוע גזר הדין, ונתמלא יראה כשראה שאיש מהם לא נהרג. בעקבות זאת היטיב האמיר עם היהודים (תילאיוף, תשמ"א: 92–93). לפי גרסתו של טג'יר (תשל"א), היו 8 נידונים: שניים התאסלמו ושישה הופלו – ומהם מתו שניים. אבל הרב ועוד שלושה אנשים נשארו בחיים (תשל"א: 13).

שמיכות, אבל הקור הקטלני הגיע מהרצפה. לעומת זאת הוא שכב על 39 שמיכות והתכסה בשמיכה אחת בלבד. האמיר נהנה מחוכמתו וחנן אותו. סיפור זה נשמע אולי כאגדה או בדיחה על חוכמתו של היהודי ש"מסדר" את הגוי. אימי הבינה שמדובר בסיפור אמיתי, ואינה זוכרת ששמעה על השלכת אנשים מן המינרט. סבי משה ז"ל נולד בעיר בוכארה בשנת 1910, בתקופה שבה האמיר היה כפוף לרוסיה.

2ג. הומור וסאטירה בשירי חתונה

שיר 1: "בִּאֲבָא" – סָבָא

בספרה של רייכר מובאים שלושה שירי חתונה קומיים: Modarshü, Bobo, Kelincha (רייכר, 2014: 22, 101–106). **מֵאֲדָרְשׁוּ** – אִם הִבֵּעַל, **בִּאֲבָא** – סָבָא, **כְּלִינִצָּה** – כלה צעירה. שירים אלו הם שירים הומוריסטיים השייכים לרפרטואר שירי החתונה, ומוֹשָׁרִים בחתונה ובטקסים הקשורים לחתונה, כגון טקס מריטת גבותיה של הכלה או טקס החינה. בחרתי להתייחס כאן לאחד משלושת השירים האלה, ולהביא קטעים ממנו באותיות עבריות ובסימני פיסוק על פי פרשנותי. השיר פותח בדאגתו של הסב לנכדתו: "וְנִכְתִּי [=וְנִקְתִּי] כָּאֵב כְּרָדִי, דוֹכֶתֶר, דִּילְמָה אֵב כְּרָדִי, דוֹכֶתֶר" – בזמן שְׁיִשְׁנֶתָ, בֵּית, אֶת לִבִּי הַפֶּכֶת לִמִּים, בֵּית. עונה הנכדה: "נָה, נָה, דִּילְכֶם, בִּאֲבָא. דְּרָדִי דִּילְכֶם, בִּאֲבָא. אֵין דְּרָדָה כִּי מִן דָּאֶרֶם, אֶכִּיר מִיכּוּשֵׁד מְנָרָא" – לא, לא, לִבִּי, סָבָא. כָּאֵב לִבִּי, סָבָא. הַכָּאֵב הַזֶּה שִׁיש לִי בִסּוּף יִהְיֶה אוֹתִי. שורות אלו חוזרות לאורך השיר, כאשר בכל פעם הסב המודאג מציע לנכדתו מתנות שונות כדי לשמח את ליבה, כגון עגילים, שעון, מטפחת, מכונת תפירה, ובכל פעם היא מסרבת, ומסירובה משתמע שזה לא יועיל. רק כאשר הסב מציע לה חתן, היא מסכימה להצעתו ואומרת שזה כל הכאב שהיה לה. השיר מציג את החתן כתרופת פלא. אומנם בעדה הבוכארית מקובל לראות את חיי הנישואים באופן חיובי ומחויב המציאות, ונראה לכאורה שהשיר בא לתמוך במוסד הנישואים, אך השימוש שהשיר עושה באמצעי ההגזמה כמו רומז לצופים שהוא עושה זאת בקריצת עין. ההגזמה היא היוצרת את השעשוע, גם אם לא כולם יסכימו על החלק המוגזם בשיר. ברור שהנכדה מגזימה בתיאור מכאוביה בשל הקושי להביע את רצונה בחתן. עם זאת מוסיפה להומור גם ההתאוששות הפלאית של הנכדה, רק מפני שמוצע לה חתן כמושג ערטילאי ולא בחור מסוים שהיא רוצה. כידוע, במציאות יוזמי השידוכים היו ההורים, ולא תמיד שאלו את פי המשודכים, אם בכלל. גם הצעותיו של הסב משעשעות במידה מסוימת, משום שאינו מבין את תלונתה של נכדתו על כאב ליבה.

שיר 2: "צִ'אֲדִירִם" – הצ'אדיר שלי

בסעיף זה מובא שיר שאני מכירה מילדות (שמעתי מאבי ז"ל)⁴¹, המהווה מעין תמונת מראה לשיר **בִּאֲבָא**. בשיר **בִּאֲבָא** מתנהל דו-שיח בין סב מודאג לנכדתו המעוניינת בשידוך, ואילו בשיר זה יש דו-שיח בין דודה מצד האם (בת"י **כָּאֲלָה**) לבין האחייך שלה על מציאת שידוך לאחייך. בשני השירים אפשר לראות ביקורת מרומזת באמצעות ההגזמה.

⁴¹ זכרתי רק את הבית הראשון (שורות 1–4). תודתי לגברת **לאה כהן**, שבעזרתה השלמתי את המשך השיר.

השיר בתאג'יפית יהודית	התרגום המוצע לעברית
1 צ'אדירם בר סרם גירם,	את הצ'אדיר שלי על ראשי אקח,
2 כְּאַלֶּה בְּתוֹ קוֹרְבָּאן עֶסְכֶּר.	דודה בשבילך חייל קורבן.
3 בִּירִם בְּרָאֵת, ⁴² זֶן בִּיגִירִם.	אלך בשבילך, אישה אביא.
4 כְּאַלֶּה בְּתוֹ קוֹרְבָּאן עֶסְכֶּר.	דודה בשבילך חייל קורבן.
5 דוֹכְתָּרִי גְּאֶפְתִּיגִית תוֹרָא	את הבחורה שמצאת
6 מֶן נְמִיכָאֵם, גִּיאֵן כְּאַלֶּה.	איני רוצה, דודה נשמה.
7 מֶן בְּאִיד דוֹכְתָּרֶה בִּינִם,	אני צריך לראות את הבחורה,
8 פִּיסְנִד כְּרָדֶה, גִּיאֵן כְּאַלֶּה.	שתמצא חן בעיניי, דודה נשמה.
9 מָא אִיגִיור רֶסֶם נְדָרִים	אין לנו מנהג כזה
10 דוֹכְתָּר נִישָׁאן תִּיִים ⁴³ בְּפֶסֶר.	להראות את הבחורה לבחור.
11 מֶן בְּאִיד דוֹכְתָּרֶה בִּינִם,	אני צריך לראות את הבחורה,
12 פִּיסְנִד כְּרָדֶה, גִּיאֵן כְּאַלֶּה.	שתמצא חן בעיניי, דודה נשמה.

המילה **צ'אדיר** (чодир – בפרסית چادر) מציינת 'אוהל' וגם בגד המכסה את הראש ואת הגוף. בבגד זה יש פתחים לפְּנִים ולידִים, ולאחר לבישתו קשרו הנשים גם רשת שחורה לכיסוי הפנים. הדודה בשיר מכריזה על יציאתה לחפש שידוך לאחיין שלה ומדמה את עצמה לחייל המוכן להקריב את חייו בשדה הקרב. למרות הקושי הכרוך ביציאתה של הדודה מהבית בלבוש צ'אדיר ולמרות ההערכה להשקעתה בגישושים חברתיים למציאת שידוך, ברור כי השוואת הדודה לחייל מוגזמת ומגוחכת. שלא כמו בשיר **בֶּאֱבָא**, שבו הביקורת סמויה, הביקורת החברתית בשיר **צ'אדירם** מפורשת: הבחור אומר לדודתו שהוא רוצה לבחור את כלתו בעצמו. אולם דודתו, על אף נכונותה "להקריב" את עצמה למענו, מסרבת לבקשתו בטענה שהדבר נוגד את המנהג המקובל. דבריו של האחיין בשורות 11–12 חוזרות על הנאמר בשורות 7–8. בהנחה שכך הסתיים השיר במקור, הבחירה לסיים ברצונו של הבחור לבחור את הבחורה בעצמו, מכירה בכאבו ומעצימה את הקונפליקט הלא-פתור.

לדברי אמיר (2023: 34), "ההומור הוא כלי רב עוצמה המסייע להשגת חיים טובים". לדבריה (שם: 36), "מצב רוח הומוריסטי מטפח מודעות לקונפליקט, מאפשר התלבטות, ועוזר לאדם לחיות עם קונפליקט לא פתור". כמו כן, כידוע, "ההומור ממתן רגשות קיצוניים כגון פחד, כעס וצער" (אמיר, 2023: 37). החריזה בשיר נוצרת בעיקר מחזרה על מילים. בשורה הראשונה יש חריזה פנימית של שלוש מילים בעלות אותה סיומת ("צ'אדירם בר סרם גירם"), ויחד עם המנגינה הקופצנית הן יוצרות ציפייה לשיר קליל ושמה. ואולם, כדברי מצוב כהן (2022: 102): "החרוז עשוי לשוות לטקסט אווירה עליזה, קלילה, לכאורה אך יש לבדוק את המשמעויות שמעבר למצלול".

אשר לַבְּגָד שֶׁשָּׂמוּ **צ'אדיר** – לפי מה ששמעתי, הנשים היהודיות לבשו **צ'אדיר** בצבע שחור, והנשים המוסלמיות לבשו **פֶּרְנָגִין** (фаражин) בצבע ירוק או בצבעים אחרים. הַפֶּרְנָגִין, הנקרא גם **פֶּרְנָגִי**

⁴² **בְּרָאֵת** – קיצור של "בְּרָאֵי תו". קיצור כזה מקובל גם בפרסית (برای تو < برایت < برات). תודתי לגברת **שרונה שהרזד-אשכנזי**.

⁴³ **תִּיִים** – הכתיב לפי הפרסית: **דהים** (دهیم).

(φαρανχι), הוא בגד ארוך הנלבש כמו חלוק, ומכסה את הראש ואת הגוף. לכיסוי הפנים נוספה לפֶרֶנְגִּין ולצִ'אדִיר גם יריעת רשת שחורה. כידוע, שלטונות ברית המועצות ערכו מבצעי "הוג'ים" ('התקפה') נגד כיסוי הפנים, ומפורסם במיוחד ה"הוג'ים" הגדול בסמרקנד בשנת 1927, שבמהלכו השליכו הנשים לאש את יריעות הרשת.⁴⁴ הנערות והנשים שהסירו את כיסוי הפנים היו זקוקות קודם כול לאבטחה מפני אלימות, אך נראה שהיה צורך גם בשיר העֶצְמָה, כדי להילחם בדימוי השלילי שהוצמד לנשים שאינן רעולות פנים. למטרה זו נועד כנראה השיר **מִן דוֹכְתִּירִי ג'וֹאֵנִס** 'אני נערה צעירה' – שיר מחאה-תעמולה מבוכארה של תחילת המאה העשרים, המתנגד לתלבושת שלבשו הנשים בציבור באותה התקופה. את השיר שמעה הגברת לאה כהן מפי אימה אסתר ז"ל, שנולדה בבוכארה בשנת 1915 בערך.

השיר לפי הכתיב בתאג'יפית יהודית	התרגום המוצע לעברית
1 מִן דוֹכְתִּירִי ג'וֹאֵנִס.	אני נערה צעירה.
2 אַסְד ג'וֹנָאן מִיאֶרְזִם.	אני שווה יותר ממאה צעירות.
3 הוּ, פֶרֶנְגִּינוּ צ'שֶׁ[ם] בְּנֶדָאן	הוּ, הפרנג'ין וכיסוי הפנים ⁴⁵
4 סוֹכְתֶה כְּאֶפִּיסְתֶר שוֹד.	ישרפו ויהיו לאפר.

שלא כמו כיסוי הפנים ברשת, שנחשב סמל לדיכוי האישה ונעשה פחות ופחות נפוץ, נראה שהפֶרֶנְגִּין נחשב לבגד יפה ומכובד, ונשים לא מיהרו לוותר עליו. בתקופת ברית המועצות היו גם נשים יהודיות שנהגו ללבוש פֶרֶנְגִּין במרחב הציבורי, בעיקר בערים תְּאֶשְׁכֶּנֶת וסִמְרֶקֶנְד (ערים אלו נחשבו מודרניות יותר בעקבות הכיבוש הרוסי).

לפי מה ששמעתי, עד סוף שנות ה-70 של המאה ה-20 דבקו רוב הנשים המוסלמיות בתלבושתן המסורתית, שכללה מכנסיים ארוכים ושמלה ארוכה. לבושן של הנשים היהודיות באותה תקופה היה מודרני יותר, אך הנשים היהודיות המבוגרות נהגו ללבוש שמלות ארוכות מאוד. סביר להניח שהנשים היהודיות המבוגרות המשיכו את מסורת הלבוש שנהגה קודם לכן, רק בלי הצ'אדיר וכיסוי הפנים שנכפה עליהן. לפי מסורת זו, האישה היהודייה לבשה גרביים ארוכים ומכנסיים שהגיעו כמעט עד הברך, ושמלתה הייתה ארוכה עד לקרסוליה, כדי שתסתיר את הגרביים. בימים קרים לבשה האישה היהודייה מכנסיים ארוכים (שנקראו **אֶזָאר פֶּאצ'ה**), ומשכה את הגרביים מעל למכנסיים, כך שהמכנסיים לא בצבצו מתחת לשמלתה הארוכה. המרָאָה של קצות המכנסיים המבצבצים מתחת לשמלה הוא מראה מוסלמי מובהק. נראה אפוא שאין לקבל את קביעתה של מולר-לנצט (תש"ע: 292), שלפני הכיבוש הרוסי ב-1868 לא היו הבדלים בלבוש בין יהודים למוסלמים בבוכארה.

שיר 3: מחרוזת עֶבְדִּילָא ג'וֹאֵן – הומור מוזיקלי

השם **עֶבְדִּילָא** או **עֶבְדִּילָאה** הוא שם מוסלמי המקביל לשם **עבדאללה** (عبدالله). הצורה הנפוצה כיום בבוכארה היא **Абдулло** או **Абдуллох** – בכתיב באותיות עבריות: **עבדולֶא** או **עבדולֶאה**, אך העי"ן אינה נהגית כעיצור לועי.

⁴⁴ אפילו בשנת 1944 (וכנראה גם שנים אחר כך) עדיין נראו ברחובות בוכארה נשים רעולות פנים, כפי שעולה ממאמרו של יוסף ושיץ: "היום הולך ופוחת מיספר הנשים הרעולות ולא רחוק היום בו תהיה הפאראנגיה רק מוצג ב'מוזיאון לשיחרור האישה' בסאמארקאנד. בשנת 1928 אסר החוק ריבוי נשים ונישואי-ילדים, נישואים כפויים וקניות-אישה" (המזרח האדום, על המשמר 1944. 7.11, עמ' 4).

⁴⁵ צ'שֶׁם בְּנֶדָאן – מילולית: קשירת העיניים.

השיר המובא כאן היה מושר במשפחתה של אימי באירועים שמחים, ונחשב לשיר משעשע. סבתי זלפה ז"ל שמעה את השיר בבוכארה. לצורך כתיבת מילות השיר בשורות 1–12 נעזרתי בהקלטה של דודתי רחל קריוף ז"ל, שהקלטתי לפני כשבע שנים. את שאר השורות כתבתי מפי אימי.

השיר בתאג'יפית יהודית	התרגום המוצע לעברית ⁴⁶
1 נָאִמִי כּוֹשֵׁשׁ עֲבָדִילָא,	שְׁמוֹ הֵיפָה [הוא] ⁴⁷ עֲבָדִילָא,
2 חֲלָקִי גּוֹשֵׁשׁ טִילָא,	וְזָהָב הוּא עֲגִילוֹ, ⁴⁸
3 מָאֲרָא פְּרָדָה מוֹפֶתֶלָא.	וְאֲנִי כְּמוֹ צֵלוֹ. ⁴⁹
4 גִּיאַן עֲבָדִילָא, גִּיאַן בִּינָא!	בּוֹא, נִשְׁמָה, בּוֹא עֲבָדִילָא! ⁵⁰
5 עֲבָדִילָא, גִּיאַנִי כְּאַצָּה,	עֲבָדִילָא, נִשְׁמָה טְהוֹרָה,
6 קִימָאקִי דְּוָרִי כְּאַסָּה,	כְּשִׁמְנֶת בְּגָדוֹת הַקֶּעֶרָה, ⁵¹
7 בְּמִן נְדָאָדָה בּוֹסָה.	לִי לֹא נָתַן [שום] נִשְׁיָקָה.
8 גִּיאַן עֲבָדִילָא, גִּיאַן בִּינָא!	בּוֹא, נִשְׁמָה, בּוֹא עֲבָדִילָא!
9 עֲבָדִילָא, גִּיאַנִס, תֵּב פְּרָדָה,	עֲבָדִילָא, נִשְׁמָתִי, חֲמוֹ עֵלָה,
10 פִּישִׁי נִנְשׁ כְּאַב רֶפֶתָה.	אַצֵּל אֲמוֹ לִישׁוֹן הַלֵּךְ. ⁵²
11 דִּילִי מָרָא כְּרָאָב פְּרָדָה.	אֶת לְבִי הָרַס כָּל כָּךְ.
12 גִּיאַן עֲבָדִילָא, גִּיאַן בִּינָא!	בּוֹא, נִשְׁמָה, בּוֹא עֲבָדִילָא!
13 רֶפֶתֶם בְּפוֹי חִיפָאָר,	הַלְכָתִי [לִי] לְהָר חִיפָאָר, ⁵³
14 דִּינִס דוֹכְתָרִי בְּסִינָאָר.	הַרְבֵּה בְּנוֹת שָׁם, מִי יִסְפֹּר? ⁵⁴
15 וְכִתְשׁ בְּדִילִס פֶּשָׁאָן,	אַחַת מֵהֶן לְלִבִּי לְקִשֹּׁר,
16 דִּינְשׁ מוֹרָה בְּחִיפָאָר.	הַשָּׂאָר תִּמְנֶנָּה בְּחִיפָאָר.
17 רֶפֶתֶם מִנּוּ רֶפֶתֶם מִן.	הִלַּכְתִּי וְהִלַּכְתִּי.
18 צִיֵּאֲדִיר זָדָה שִׁישְׁתֶּם מִן.	כִּיִּסִּיתִי אֶת פָּנָי וּיִשְׁבַּתִּי.
19 יֵאָרִי כּוֹדְרָא נִיֵּאֲפֶתֶם,	אֶת אֲהוּבִי לֹא מִצָּאִיתִי,
20 כּוֹדְרָא זָדָה כּוֹשֵׁתֶם מִן.	הִכִּיתִי אֶת עֲצָמִי, וְהִרְגַּתִּי אֶת עֲצָמִי.

⁴⁶ את השורות 1–16 תרגמתי לעברית בתרגום חופשי, לצורך חריזה והמקצב.

⁴⁷ בשורות 1, 7, 13 מובאות בסוגריים מרובעים מילים שהוספתי לצורך המקצב, ואינן במקור.

⁴⁸ מילולית: עֲגִילֵאֲזֵנוּ זָהָב.

⁴⁹ אפשר לתרגם: גֵּרֶם לִי לְהִיזוֹת חֶסֶרֶת עֶרְדָּ/ כְּרוּכָה אֲחֵרִי, ובלשון הסלנג אפילו "סוֹבֵב אוֹתִי" או "גרם לי להיות מסובבת". לפי התרשמותי, המילה **מוֹפֶתֶלָא** אינה שימושית. ייתכן שמקורה בשורש פ-ת-ל, המציין בשפות השמיות קשירה, ליפוף, קליעה, שזירה, עיקום, פיתול וכיו"ב. כידוע, המילה העברית **פִּתְיָל** דומה למילה הערבית **فَتِيل** ("פִּתְיָלִי"), ושתייהן מציינות 'חוט' או 'חבל דק'. המילה **מוֹפֶתֶלָא** בתאג'יכית מציינת 'אדם מסכן וחסר ערך' או 'אדם מכור, הכרוך אחרי משהו או מישהו', ואולי יש כאן מטפורה לחוט.

⁵⁰ מילולית: נִשְׁמָה עֲבָדִילָא, נִשְׁמָה, בּוֹא!

⁵¹ מילולית: שְׁמֶנֶת סָבִיב לְקֶעֶרָה.

⁵² **פִּישִׁי נִנְשׁ** – אצל אימו. גרסה אחרת, מגוחכת יותר: **פּוֹשְׁתִּי נִנְשׁ** – מאחורי אימו. אימי סבורה שהגרסה המקורית היא "פּוֹשְׁתִּי נִנְשׁ".

⁵³ בתרגום מילולי: הַלְכָתִי לְהָר חִיפָאָר. לפי ההגייה: "בְּפוֹי חִיפָאָר" (ראו למעלה הערה 5). **בְּפוֹי** – זו הצורה ההגוייה ששמעתי. הצורה המקובלת בכתיבה: **בְּפוֹהִי**.

⁵⁴ בתרגום מילולי: רָאִיתִי בְּנוֹת הַרְבֵּה. המילה **דוֹכְתָרִי** ביחיד אך מייצגת רבים.

למעשה לפנינו שלושה שירים שהיה מקובל לשיר ברצף במנגינת השיר הראשון, שהיא עליזה וקופצנית. השיר הראשון מסתיים בשורה 12. הדוברת בשיר זה היא נערה מוסלמית, אולם אין בידי מידע על מחברי השירים. הדוברת מתלוננת על כך שֶׁעֲדִילָא גֵ'אן גרם לה להיות כרוכה אחריו, אך הוא אדיש כלפיה. בשורות 13–16 מופיע שיר (או קטע משיר) אחר, שבו הדובר גבר. הדובר בשיר זה, כנראה מהעיר בוכארה, מספר שהלך להר חִיסָאָר להביא לעצמו כלה. מכל הבנות שראה הוא בחר באחת, והוביל אותה לבוכארה, ולא אכפת לו מה יעלה בגורלן של שאר בנות חִיסָאָר: מבחינתו, הן יכולות למות שם. שורות 17–20 לקוחות משיר אחר, שבו הדוברת, כנראה נערה רווקה, יוצאת אל הרחוב או אל השוק, לבושה צ'אדיר, בציפייה לראות את אהובה. משאינה מוצאת אותו, היא מכה את עצמה, והורגת את עצמה – לא ברור אם מילולית או מטפורית. שיר זה מובא בספרה של הזמרת **ברכה צפירה** (צפירה, 1978: 212), המעידה כי התאימה את הלחן שלו למילים של שירו של ביאליק "שיר העבודה והמלאכה". להשערת, הלחן המובא אצל צפירה (שם) הוא הלחן המקורי של שיר זה.

סוברן (תשע"ב) טוענת כי שירים מוֹשָׁרִים ומוֹפְרִים משמשים מסד לידע לשוני האגור בזיכרון. לדבריה, פזמון (במשמעות שיר-זֶמֶר) שהושמע פעמים רבות, נלמד בעל פה ונאגר בזיכרון לטווח הארוך כיחידה שלמה, צריך להיחשב כ"צירוף כבול מורחב מאוד, שהלחן החוזר ומושמע עזר לקבוע אותו בזיכרון האגור" (סוברן, תשע"ב: 161).

נראה לי שאין מניעה להחשיב יחידה שירית ואפילו שיר שלם כצירוף כבול נרחב, בעיקר בשירים מולחנים. יתר על כן, אני מבקשת להציע את המונח **כבילות מוזיקליות** לציון הקשר המתקיים בין מילותיו של שיר לבין הלחן שלו.

כשם ששבירתו של הצירוף הכבול משמשת לצורכי הומור⁵⁵ ומתפרשת כמקרה של אי-הלימה, נראה לי שגם שאילה של לחן משיר אחר נעשית לעיתים לצורכי בידור. ידוע שזמרים נוהגים לבדר כך את הקהל, לא רק בעדה הבוכארית. לפיכך אני מציעה להגדיר את "שבירת הכבילות ללחן" כ**הומור מוזיקלי**. נראה שגם המרתו של לחן רציני ודרמטי כגון זה של "רֶפֶתֶם מִנּוּ רֶפֶתֶם מִן" בלחן קליל ושמח כגון זה של "עֲדִילָא גֵ'אן" מעצימה את ההומור המוזיקלי.

ד. משפחה ושכנים

כאן נכללים דברים הנאמרים במפגשים חברתיים לסוגיהם, כגון ישיבת שכנים בצוותא בחצר בערבי הקיץ, מפגשים משפחתיים וכדומה.

1ד. חידת דימוי וציורי לשון שיש בהם מן ההומור

החידה: **אִיסוֹן אֶרֶה, אִיסוֹן אֶרֶה, מִיָּאנֶג'אש גוֹשְׁתִּי בְּרֶה**.⁵⁶ **מַעֲנִישׁ צִיָּה?**
בעברית: פֶּה מְסוֹר, פֶּה מְסוֹר, בְּאֶמְצֵעַ בִּינִיָּהם בְּשֶׁר טָלָה. מְשֻׁמְעוֹתוֹ מְהִי?
התשובה: **מַעֲנִישׁ דִּנְדָּאנוּ זֶבָאן** – משמעותו שיניים ולשון.
נראה שעצם הדימוי משעשע.

לדברי סובר (תשס"ט: 138), לדמיון האנושי יש תפקיד חשוב ביצירת מצבים קומיים על בסיס הנפשה או האנשה. לדבריו, "הפער בין החומר במציאות לזה המדומיין הוא יוצא דופן וקומי" (סובר, שם). דברים אלו נכתבו אומנם במסגרת הדיון בהומור החזותי, אך נראה שכוחם יפה גם לגבי חידת דימוי.

⁵⁵ על הומור לשוני הנוצר משבירתו של הצירוף הכבול ראו למשל זאבי וסובר (2014: 72–73), וראו גם טורי ומרגלית (1973) ולנדאו (תש"ל).

⁵⁶ המילה **אִיסוֹן** היא קיצור מן **אִינְסוֹן**. במילים **אֶרֶה וּבְרֶה** מסומן דגש חזק ברי"ש. האות הדגושה בדגש חזק מייצגת עיצור שמאריכים בהגייתו.

לעומת זאת מטפורות מילוניות וצירופי לשון ציוריים שגורים אינם מצחיקים בדרך כלל, משום שכוח הדימוי שבהם נשחק מרוב שימוש. למשל:

גִּידָן תִּכְתֵּה

בתרגום מילולי לעברית: צוואר קָרֵשׁ. המשמעות: עֲקָשׁוֹן.

ביטוי ציורי מקביל בעברית: קֶשֶׁה עוֹרֶף.

צ'ארמָז

המילה מורכבת משתי מילים: צ'אר מָזָז. בעברית: אֶרְבֶּעַ מוֹחוֹת. אבל משמעות המילה צ'ארמָז היא 'אָגוֹז'. המילה נוצרה כנראה בשל הדמיון של אגוזי המלך למוח, ומשום שיש לפרי מעין חלוקה פנימית לארבעה חלקים.

22. שיבוש הומוריסטי של המקורות

לדברי זבה-אלרן (תשע"ח: 73), אחד ממאפייניו של ההומור היהודי במזרח אירופה, המשתקף בבדיחות שליקט אלתר דרויאנוב, הוא ציטוט מכתבי הקודש בבדיחות אֶלּוּזִיָּה (הֶרְמִיז). הכוונה למשחקי מילים המבוססים על רמיזות שהוצאו מהקשרן. לדבריה, שיבוש של פסוקים בבדיחות אלוזיה מהווה בדרך כלל גורם חברתי מלכד ומרומם, ומאפשר לקבוצה הצוחקת להגן על הדימוי החיובי שלה מפני ה"אחר", המאיים עליו (זבה-אלרן, שם: 74).

בעדה הבוכארית מקובל לומר בהלצה שבפסוק "בְּנֵי בִכְרִי יִשְׁרָאֵל" (שמות ד, כב) הכוונה ליהודי בוכארה, ומשנים את ההגייה, כאילו כתוב "בְּנֵי בּוֹכָאֲרִי". המילה בּוֹכָאֲרִי נהגית buxori (בהטעמת מלרע) או buxorī (בתנועת u קצרה).

בדומה לכך, יש מיהודי תימן המתלוצצים שבפסוק "אִישׁ יְהוּדִי... וְשָׂמוֹ מְרִדְכִי בֶן יֶאֱרִי בֶן שְׁמַעֲי בֶן קִישׁ אִישׁ יְמִינִי" (אסתר ב, ה) הכוונה שמוצאו של מרדכי היהודי היה מתימן.⁵⁷

הוספת שורה לשיר קיים

כמו בעדות אחרות, ביום שמיני עצרת, לאחר תפילת שחרית וההקפות, נוהגים יהודי בוכארה לערוך סעודה חגיגת, המכונה חֶתְנִי [ħatoni]. הסעודה נערכת בדרך כלל במימון של שני אנשים, שהם חתני התורה. בדרך כלל היו נשותיהם מבשלות, ולעיתים שילמו למבשלת. המאכל המסורתי שהיה נהוג להגיש היה כֶּלְתִּי סֶבָּא (ראו סעיף ב3).

כידוע, בסעודה זו נוהגים גם לשיר ולרקוד. בפיוט "אֶדִיר כְּבוֹדוֹ" מופיעה השורה "שְׁמַחַת תּוֹרָה – יֵשׁ יֵשׁ". כשהגיעו בשיר לשורה זו, היו הגברים שרים: "עֲרָקוּ מֵאָ – פִּישׁ פִּישׁ!" – בעברית: "עֲרָק וְיֵין – קְדִימָה קְדִימָה!". תוספת זו מתחרזת עם השורה המקורית שבשיר.

32. אמירה מגוחכת המיוחסת לאמיר האחרון של בוכארה

בשנת 1868, לאחר הכיבוש הרוסי, הפך אמיר בוכארה לווסאל של רוסיה, ובשנת 1920 נכבשה העיר בוכארה. סִיד מוֹחַמַד עָאֵלֶם כָּאן, האמיר האחרון של בוכארה, ש"שלט" בוכארה משנת 1911, ברח לדוֹשְׁנֶבָה ובהמשך מצא מקלט באפגאניסטאן. נפטר בכאבול בשנת 1944.⁵⁸ בקרב היהודים (ואולי לא רק הם) נפוצה אמירה מגוחכת, שכביכול אמר האמיר לחייליו. מצאתי לה שני ניסוחים. בכל אחד מהם יש חריזה דקדוקית.

⁵⁷ לפסוקים אחרים שהוצאו מהקשרם בפי עולי תימן, ראו ימיני (2014).

⁵⁸ שמעתי מדודתי רחל קרויף ז"ל (אז בת 7), שיהודים רבים הלכו להלוייתו בכאבול.

נוסח אחד: **אַל צ'אי נוֹשִׁיתָאן, בְּעֵד גִּנְג כּוֹנִיתָאן**. קודם תשתו תה, אחר כך תילחמו.
 נוסח נוסף: **אַל צ'אי נוֹשִׁיתָאן, בְּעֵד גִּנְג רִוִּיתָאן**. קודם תשתו תה, אחר כך תלכו למלחמה.
 אמירה זו נועדה כנראה להסביר את התבוסה במלחמה, אך איני סבורה שהיא נאמרה. אם אכן נאמרה – היא מציגה את האמיר כמנהיג הדואג לחייליו, אך מנותק מן המציאות. דמיון מסוים אפשר למצוא למשפט שיוחס למארי אנטואנט:
 S'ils n'ont pas de pain, qu'ils mangent de la brioche – בתרגום מילולי: אם אין להם לחם, שיאכלו בריש. בנוסח המקובל בעברית: "אם אין לחם – תאכלו עוגות" או "אם אין לחם – לאכלו עוגות". לדברי פרוכטמן ועמיתותיה (2010: 80), יש הטוענים שאחותה של מארי אנטואנט אמרה את האמירה הזאת, ולא היא.

4ד. פתגמים

אַאִין סְרִי כֶר פֹּרְאִי זְמִין, אַאִין סְרִי כֶר פֹּרְאִי זְמִין.
 בעברית: מהצד הזה של ראש החמור תרד לקרקע, מהצד הזה של ראש החמור תרד לקרקע.
 המשמעות: לא חשוב מאיזה צד של החמור תרד, בסוף תגיע לקרקע.
 הפתגם מתאר התלבטות מיותרת בין שתי אפשרויות המביאות לאותה תוצאה.

אַגֶר כֶרֶה מִיבִינִי, בְּזִמִּין רֶה נְמִירִי.
 בעברית: אם תראה את החמור, לא תלך ברגל.

בְּאִיגְאֵן אֶרְזָאן כֶרְצ'כָא דְאֶרְד.
 בעברית: חציל זול יש בו הוצאות רבות.
כֶרְצ'י מוֹסִיד יָד בֶר דו.
 בעברית: ההוצאה של הקמצן היא פי שניים.
 המשמעות: הקמצן מתקמצן לשלם, אבל בסוף הוא משלם פעמיים.

פתגם אזהרה מפני שמיעת סודות:
עֶקֶי סִינְא[ה] דו פר דְאֶרֶה, אַ[ז] הֶמָה גִ'א כֶבֶר דְאֶרֶה.
 בעברית: עורב שחור בעל שתי נוצות, מכל מקום מביא חדשות.
 המשמעות: צריך להיזהר גם ממי שנראה מסכן, אפילו לעורב שחור וחסר נוצות יש יכולת לשמוע ולספר.
 ייחוס הפטפטנות לציפורים הוא רעיון אוניברסלי הקיים גם במקורות היהודיים, כגון בפסוק "עוף השָׁמַיִם יוֹלִיד אֶת הַקּוֹל וּבַעַל הַכַּנְפִּים > כָּנְפִים יִגִּיד דְבָר" (קהלת י, כ). אולם הדמיון חלקי, משום שאין בפסוק תיאור נלעג של העוף.
 נראה שתיאורו הנלעג של העורב מעצים את האזהרה.
 לפתגם "אוזניים לכותל" (ויקרא רבה, לב) יש מקבילה בתאגיתית יהודית: **הֶר דִּינְאֵל גּוֹשׁ דְאֶרֶה** – לכל קיר יש אוזניים. אולם יש בעדה גם גרסה נוספת, ובה מופיע עכבר:
דִּינְאֵל מוֹשׁ דְאֶרְד, מוֹשׁ גּוֹשׁ דְאֶרְד.
 בעברית: בקיר יש עכבר, לעכבר יש אוזניים.

פתגם זה מובא אצל מהל (תשפ"א: 65, 137).⁵⁹ לדבריה, "הציור המטפורי מתאר את המאזין לדברי אחרים ומפיץ את המידע באופן מזיק כעכבר מוג לב שמסתתר ואינו פועל בגלוי" (מהל, שם: 66). פרוכטמן (תשס"ב: 20) מזכירה פתגם מיידיש המזהיר: לקירות יש אוזניים, לרחובות יש עיניים. לדברי מהל (תשפ"א: 66), יש הקשרים שבהם פתגמים המזהירים מפני דיבור בקול רם נאמרים כהמלצה, ויש הקשרים שבהם הם נאמרים כאזהרה חמורה, כגון בתקופת השלטון הסובייטי.

פתגמים אירוניים המתארים חוסר מזל:

אַגֵּר בְּכִתִּי מִן בְּכֵת מִישׁוּד, צ'וקוֹרִיאִי כּוֹצ'ה דְּרִכֵּת מִישׁוּד.
בעברית: אילו המזל שלי היה מזל, בורות הרחוב היו עצים.

כּוֹג'אִי סִנֵּג? בְּפִאִי לִנֵּג.

בעברית: איפה האבן? ברגלו של הצולע.
המשמעות: המכשול פוגע דווקא במקוון.

5ד. משפטי קריאה ביקורתיים

גִּבְתַּת מַעְקוֹל וְלִיכִין מִזֶּה נִדְאָרָה.

בעברית: דבריו הגיוניים אבל אין בהם טעם.
אמירה דומה בעברית: אתה צודק אבל לא משכנע. המשפט משמש לסיום ויכוח.

פּוֹל פּוֹלִי מוֹלָא שְׁלֵמָה!

בעברית: הכסף – כספו של האדון שלמה!
ההקשר: ביקורת על בזבזנות של אדם המתנהג כאילו הוא עשיר כמו שלמה המלך. משפט זה משמש עד היום ומופך גם לדור הצעיר. המשפט אינו נאמר בכעס, אלא בנחת, לעיתים אפילו בשמחה ובגאווה. מבחינה אסוציאטיבית המשפט דומה במעט למשפט "שולמן ישלם", כשהכוונה ששולמן לא באמת ישלם, אבל משהו אחר יצטרך לשלם. משפט זה נוצר בעברית החדשה בעקבות הדמיון הצלילי בין השם **שולמן** לפועל **שילם**.

יש גם משפט שאומר אדם המוכן לשלם כל מחיר בעבור דבר שהוא רוצה:

קִימַת בָּאֲשִׁי יֶאֱתָ שׁוֹה!

בעברית: יקר יהיה לי?!

המשמעות: לא חשוב אם זה יקר, העיקר שאפשר למצוא את זה.

דוגמה להקשר שבו המשפט נאמר: בתגובה לטענה שפרי מסוים יקר (בעדה אוהבים להתפנק באוכל טוב).

משפטי תגובה סרקסטיים:

אוּ אַ[ז] פּוֹדָאם⁶⁰ גּוֹר אֶמְדָּה/בְּרָאמְדָּה !

⁵⁹ פתגם בנוסח זה בדיוק מופיע בפרסית בספרו של כהן (2016: 27): *דיوار מוֹש דארֵד, מוֹש גּוֹש דארֵד*. נוסח דומה מאוד מופיע אצל חביביאן (2002: 124): *דיوار מוֹש דארֵד, מוֹש הֵם גּוֹש דארֵד*. בפרסית המילה 'קיר' נכתבת *דיואר* "דיואר" ולא *דינאל* כבתאגייכית יהודית.

⁶⁰ העדפתי את הצורה **פּוֹדָאם** (מילת השאלה 'איזה'), הרווחת בהגייה המופרת לי, ולא את הצורה **פָּדָאם**, המופיעה במילונים ובספרות הכתובה. מכל מקום הכתיב **פּוֹדָאם** מתועד בפרסית יהודית: "אז כודאם שבטים" – ראו מלמד (תשל"ט: 277).

בעברית: מאיזה קבר הגיע/יצא?⁶¹

ההקשר: המשפט נאמר בין חברים או בני משפחה, כתלונה על מישהו לא רצוי שצץ פתאום.

בָּא [ז] בְּאִידִי מֶן!

בעברית: עוד בִּלְדָה שְׁלִי!

המשמעות: זה יקרה בלידה שלי, כלומר כשאלד. הסיכוי שזה יקרה, כמו הסיכוי שאני אלד.

המשפט נאמר מפי אישה מבוגרת על דבר שאינו אפשרי, לעיתים קרובות כתגובה לעגנית לציפייה או הבטחה של מישהו אחר.

6ד. תיאורי אנשים

ג'ול ג'ולי ג'ול כְּלָתִי בוג'ול.

תיאור של אדם מסכן שלבושו מרושל ומרופט. ביטוי מקביל בעברית החדשה: "קרוע, פרוץ, שרוץ".
הסבר: המילה **בוג'ול** או **בוג'ולך** מציינת עָצֶם ממפרק ברגל האחורית של כבש או יָז. עָצֶם זו שימשה כקוביית משחק במשחקי **בוג'ולך בָּאָזִי** ('משחק עָצֶם הקפץ'). את עצמות המשחק היו שומרים בתוך שקית בד, שהייתה בדרך כלל בלוייה ואולי גם מלוכלכת מן הקרקע שעליה שיחקו הילדים או המהמרים בשוק. שקית העצמות נקראה **כְּלָתִי בוג'ול**.

נראה שהצירוף **ג'ול ג'ולי ג'ול** חסר משמעות, ונוצר לצורך החרוז. ייתכן שהאמירה הצלילית "ג'ול ג'ולי ג'ול כְּלָתִי בוג'ול" שימשה כמילת קסם כדוגמת "הוקוס פוקוס", והאדם שזרק את העצם אמר זאת לפני כל זריקה, כדי להלהיב את קהל המהמרים. ואולי מאוחר יותר הפכה לתיאור של אדם מוזנח כמו הטיפוסים המפוקפקים בשוק, המפתים אנשים להמר.

דִּינָאנָה בְּפָאִרִי כּוֹד אוֹסְתָא.

בעברית: משוגע [אך] לעבודת עצמו מומחה.

ההקשר: ביקורת על אדם עצלן (ולעיתים חצוף), המעמיד פנים שאינו יודע לעבוד, אך פתאום מתגלה שבשביל עצמו הוא עובד יפה מאוד. אמירה זו מתנגדת להגדרתו כמשוגע, ורומזת שהוא למעשה ערמומי, ושהתנהגותו מכוונת כדי שיוותרו לו ולא יבקשו ממנו עזרה.

סָרְגִינִי כֶּרֶה דוּ בּוֹל כְּרִדָּה נִמִּיתָנָה.

בעברית: הוא אינו מסוגל לחתוך לשניים את גִּלְלִי החמור (הכוונה לשבירת כיכר שטוחה ויבשה של גללים והשלכתה לתנור).

ההקשר: זלזול במי שמתפאר והוא למעשה חסר-יכולת.

לפי התרשמותי, ביטוי זה אינו שימושי כיום, אולי משום שהוא משקף מנהג קדום של שימוש בגִּלְלִי בהמות כחומר בעירה לתנור. השימוש בגִּלְלִי בהמות יבשים כחומר בעירה ידוע ממקומות שונים בעולם, על פי הבהמות המצויות באזור: בָּקָר, צֶאן, גמלים, חמורים וסוסים.

סביר להניח שבאזור בוכארה השתמשו בעיקר בגִּלְלִי פרה, ולא דווקא בגִּלְלִי חמור, אך אזכורו של החמור נועד להעליב.

⁶¹ בתרגום מילולי, לפי סדר המילים הרגיל בתאג'יכית: הוא מאיזה קבר הגיע/יצא?

7ד. ביטויים משעשעים בחרוזים

בָּא בְּהֵתֶר, יָךְ גַּם בְּמֵתֶר.

בתרגום לעברית: עוד יותר טוב, דאגה אחת פחות.
משפט המביע הקלה.

פִּי מוֹרְגָם כְּלָאץ שֶׁלֶגֶם!

בתרגום לעברית: מְתִי הָעוֹף (במשמעות 'התְּרַנְגוּלִי' או 'התְּרַנְגֵּלֶת') שְׁלִי הַשְּׁתַּחֲרֻוֹת לָפֶת? לפנינו משפט-שטות מתחכם הרומז למשפט "פִּי מוֹרְגָם, כְּלָאץ שֶׁלֶגֶם", המביע קריאת ייאוש: 'מְתִי אָמוֹת, אֶשְׁתַּחֲרֶה?!'. המשפט נאמר כקריאת 'אוי ואבוי!', בדרך כלל בצחוק.
משפט מתחכם נוסף, בלי חריזה, הנאמר בדרך כלל בפליאה הוא המשפט **פִּי נְמוֹרְגָם**, שפירושו 'מְתִי לֹא אָמוֹת'. משפט זה נוצר כחיקוי למשפט "פִּי מוֹרְגָם" או "פִּי מִימֹרְגָם" – משפטים שפירושם 'מְתִי אָמוֹת?!'.
המשפט **פִּי נְמוֹרְגָם** נפוץ מאוד בעדה הבוכארית כמשפט קריאה, בדרך כלל בתוספת מילת הפליאה **אֵיבִי**:⁶² "אֵיבִי, פִּי נְמוֹרְגָם!" – בתרגום חופשי לעברית: 'תִּרְאוּ אֶת זֶה, מְתִי לֹא אָמוֹת?!' – מעין קריאת 'אוי ואבוי!' – לאו דווקא בהקשר של הומור.

ה. הומור חזותי

לדברי סובר: "חוש הראייה הוא המפותח ביותר מבין חמשת החושים, ומהירות הפענוח של אדם גבוהה יותר בהומור חזותי מאשר בהומור מילולי. הקלות היחסית בפענוח הומור חזותי מתרחשת בדרך כלל במצבים הומוריסטיים פשוטים כמו הומור המבוסס על חוסר התאמה. לדוגמה, תחפושת או מסכה שמשנה את הפנים או את גוף האדם בצורה גרוטסקית, מזוהים מהר מאוד כמצב הומוריסטי" (סובר, 2023: 62).

תחילה נתבונן באיור שהכנתי: דמות אישה היושבת על מזרן **פּוֹרְפֶצ'ה** ומוחאת כפיים.

⁶² מילת הקריאה **אֵיבִי** היא קיצור של **אֵינָה בֵּין** (זרובין, 1928: 107) – 'רְאֵה אֶת זֶה!'.
הומור מקוון: כתב עת מדעי לחקר ההומור – גיליון מס' 21 | דצמבר 2023

המילה **כּוֹרְפָה** (kōrpa) מציינת שְׁמִיכָה הממולאת צמר גפן, ובתוספת צורן ההקטנה צ'ה מתקבלת המילה **כּוֹרְפָצ'ה** (kōrpach), שהיא מעין 'שְׁמִיכָה קְטַנָּה' או 'שְׁמִיכָה מְזֻרָּן', המשמשת כמזרן דק לישיבה או שכיבה. בחדרי המגורים הייתה על הרצפה מְחֻצֶּלֶת (בת"י **בוֹיָרָא** – בפרסית **بوریا**) ומעליה שְׁטִיחַ (בת"י **קְאֵלִין**). כשרצו לשבת פרסו על השטיח כּוֹרְפָצ'ה.

נסו לדמיין שהאישה שבאיור מוחאת כפיים ומזיזה את ראשה מעלה ומטה. האם משהו באיור נראה לכם מצחיק?

ההסבר כאן:

סבתי זלפה ז"ל נהגה לבדר את האורחים במופע בובה (בת"י **זֶאצ'ה**). מי שלא הכיר את המופע, היה צוחק ומסתקרן. אבל סביר להניח שגם מי שהכיר את המופע, מצא את עצמו צוחק.

ודאי הבחנתם שכפות הידיים הפוכות. למעשה מדובר בילד קטן בתחפושת של "בובה הפוכה" (הניסוח שלי, לא אמרו כך בתאגייכית). הראש עטוף המטפחות הוא למעשה הרגליים, ומה שנראה כברכיים מקופלות על המזרן הוא אזור הראש והכתפיים. הכנת הילד המחופש נעשתה בחדר אחר, ושני אנשים נשאו אותו יחד עם המזרן והניחוהו על השטיח, מול האורחים.

הכנת הילד והמופע כולו עלולים להיראות לנו כיום כהתעללות: הילד שוכב על גבו ומרים את רגליו הקשורות. את אזור כפות הרגליים עוטפים בבדים, אפשר בתוספת כרית קטנה, כדי ליצור צורת ראש. מלבישים לילד שמלה ארוכה ורחבה, וקושרים ל"ראש" (הרגליים שהתחפשו) מטפחת מצח (אפשר להוסיף גם כובע) ועליה מטפחת גדולה כמו באיור. ייתכן שהמטפחת העליונה הייתה מְסֻפֶּחֶת טול לְבָנָה רְקוּמָת נְצַנְצִים (פְּיִיטִים), כמו מטפחת מסורתית של כלה (בת"י **נוֹמָאֵלִי** [=רומאלי] **פּוֹלְפָצ'ה**), ומתחתיה הייתה מטפחת אטומה, שהסתירה את ה"ראש".

בזמן המופע הילד מוחא כפיים וגם מְכוֹפֵף את ברכיו ומיישר את רגליו לסירוגין, ובכך הוא מנמיך ומגביה את ראש הבובה. המופע התקיים לצלילי תִּיפּוֹף של "דְּאִיָּרָה" (תוף בוכארי), ונמשך כ-10 דקות, להערכתי. מניסיוני כצופה, המראה הזה מצחיק מאוד, אבל נראה לי שילדים בימינו בקושי היו מחזיקים מעמד שלוש דקות.

סיכום

במאמר זה ראינו משחקי ילדות המשלבים הומור, ובהם משחק שיש בו פשרה חינוכית, משפט "שובר שיניים", וכן חידות ובדיחות. כמו כן ראינו הומור וסאטירה חברתית בשירי חתונה, מרומזת וגם מפורשת. ראינו הומור לשוני, לעיתים לעגני ופוגעני, וגם הומור מוזיקלי: שירים במחרוזת בלחן קליל של שיר אחר. כמו כן ראינו שיבוש הומוריסטי של המקורות, פתגמים וביטויים משעשעים וכן מופע של הומור חזותי. נראה שיהודי בוכארה נזקקו להומור כדי להתמודד עם הקשיים הכרוכים בחיים המשותפים ועם אתגרי החיים. למרות החששות מן השכנים המוסלמים ומן השלטונות, למרות כללי ההתנהגות הנוקשים ולמרות החינוך הנוקשה, הם ידעו לצחוק ולשמוח. מעניין לציין שהפרח ששמו בעברית **לוע ארי גדול** נקרא בתאגייכית יהודית **גוֹלִי כְּנֻדָּה** – 'פֶּרֶחַ [שֶׁל] צֶחֻק'. הפרח שבלחיצה בצידי דומה לפה פתוח, נתפס כצחוק.

מקורות

אמיר, ל' (2023). כיצד יכולה הפילוסופיה לשפר את חוש ההומור שלך? **הומור מקוון**, 20, 34–56.
ארשבסקי, ז' ויעקבי, ר' (תשע"ו). **בנייה יהודית בסמרקנד: ביתו של רפאל אברמוב** (אשנב לתרבותם של יהודי בוכרה, גיליון 1). ירושלים.

- בצ'איב (מוחיב), מ"ח (תש"ן). בתוך "שק האבן" ספר זכרונות (תרגום: י' בן חייא). ירושלים: ברית יוצאי בוכרה והאיגוד העולמי של יהודי אסיה המרכזית.
- בשאהר, ס' וגזית, א' (תשפ"ב). הומור, מוטיבציה ללמידה ורמת הישגים במקצוע המתמטיקה בקרב תלמידים עם לקויות למידה. הייעוץ החינוכי, כג, 160–180.
- גולקרום, י' (1998). מילון בוכרי-רוסי-אנגלי-עברי. תל-אביב: ברית יוצאי בוכרה והסוכנות היהודית.
- זאבי, ע' וסובר, א' (2014). הקופירייטר כיוצר שפת הומור: שעשועי לשון, דו-משמעות ואניגמטיות בפרסומת הכתובה בישראל, 1990–2012. הומור מקוון, 3, 63–83.
- זבה-אלרן, צ' (תשע"ח). "קודש" ו"חול" בבדיחה היהודית האינטרנטית של מפנה המאות ה-19 וה-20. בתוך א' סובר (עורך), הצחוק: קובץ מאמרים רב-תחומי בחקר ההומור (69–88). ירושלים: כרמל.
- זנד, מ' (תשמ"ח). יהדות בוכארה וכיבוש אסיה התיכונה בידי הרוסים. פעמים, 35, 46–83.
- זרובין (1928)
- Zarubin, I. (1928). Очерк разговорного языка самаркандских евреев (Опыт Характеристики. Материалы). Iran, 2, 95–180.
- חביביאן (2002)
- Habibian, S. K. (2002). 1001 Persian-English Proverbs. Maryland: Bethesda.
- חיים, ס' (תשע"ה). מילון עברי-פרסי (מהדורה שנייה). ירושלים: מינורה.
- חכימי, י' (תשס"ז). מילון פרסי-עברי. ירושלים: מינורה.
- חכם, ש' (תש"ז). ספר זכר צדיק לברכה (מהדורה שנייה). ירושלים.
- טג'ר, נ' (תשל"א). תולדות יהודי בוכארה. תל אביב.
- טולמס, ח' (תשס"ב). שינוי דפוסי השמות בקרב יהודי בוכרה בעת החדשה. בתוך א' דמסקי (עורך), ואלה שמות: מחקרים באוצר השמות היהודיים, כך ג (פה-צג). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- טולמס, ח' (תשס"ט). יסודות עבריים-ארמיים בתג'יכית-יהודית. בתוך ד"מ בוניס (עורך), לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרויותיהם, דברי הקונגרס הבינלאומי השישי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח (336–346). ירושלים: מוסד ביאליק ומשגב ירושלים.
- טורי, ג' ומרגלית, א' (1973). דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול. הספרות, 17, 99–129.
- ימיני, ב' (2014). מן הנשגב לאירוני בפסוקים בפי זקני תימן. הומור מקוון, 4, 16–25.
- כהן, ר"א (2016). פרסית – ספר לימוד. ישראל: אוניברסיטת אריאל.
- לבנת, ז' (2022). מצחיק זה לא: האירוניה הלשונית כפרקטיקה של שיח. תל אביב: רסלינג.
- לוין, ז' (תשע"ג). תמורות בשפתם של יהודי בוכארה. פעמים, 136, 145–173.
- לנדאו, ר' (תשל"ל). הצירוף הכבול בלשון העברית של ימינו. ביקורת ופרשנות, 1, 80–85.
- מהל (הרצוק), י' (תשפ"א). לב ללב ראי: פתגמים מפי יהודי בוכרה באוזבקיסטן ובישראל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- מולר-לנצט, א' (תש"ע). כסות ומסר: לבושם של יהודים בארצות האסלאם. ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח.
- מלמד, ע"צ (תשל"ט). מאוצר לשון-הקודש בלשון פרסית-יהודית. לשוננו, מג, 271–294.
- מצוב כהן, ע' (2015). השימוש בהומור כאמצעי הישרדות בעולם החרדי על-פי הרומן 'ציפור ישנה' של יוכבד רייזמן. הומור מקוון, 5, 21–40.
- מצוב כהן, ע' (2022). "זהות ישראלית, מצינו, איננה אלא דמות צדדית של הזהות היהודית!" – מבעים של הומור בסוגיות על יהדות, על ציונות ועל ישראליות ברומן מקום אחר ועיר זרה. הומור מקוון, 18, 90–109.

- סובר, א' (תשס"ט). **הומור בדרכו של האדם הצוחק**. ירושלים: כרמל והמכללה האקדמית אשקלון.
- סובר, א' (2023). הומור, אינטליגנציה ויצירתיות. **הומור מקוון**, 20, 57–76.
- סובר, ת' (תשע"ב). פזמון, לשון ותודעה: משלבים ודפוסי לשון בפזמון הישראלי. **בקורת ופרשנות**, 44, 157–199.
- פינחסוב, ר' (2011). **יהודי בוכארה – מאמרים** (תרגום: ו' בוכמן; עריכה: ח' טולמס). ניו-יורק ותל-אביב. פרוכטמן, מ' (תשס"ב). **מדברים בקלישאות**. קריית-גת: קוראים.
- פרוכטמן, מ', שר, ע' ושחורי-רובין, צ' (2010). **הניבון הישראלי המקיף לביטויים עממיים**. ישראל: מודן ודורון ספרים.
- צפירה, ב' (1978). **קולות רבים**. רמת גן: מסדה.
- קוטשר, י' (תשכ"א). **מלים ותולדותיהן**. ירושלים: קרית ספר.
- רייכר (טמין), י' (2014). **השירים המסורתיים של יהודי בוכרה**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, מרכז דהאן.
- רסטורגוויבה (1992). Rastorgueva, V. S. (1992). A Short Sketch of Tajik Grammar (translated and edited by H. H. Paper). **International Journal of American Linguistics**, 29, 4 (1963). Indiana.
- שינג'י (2007). Shinji, I. (2007). **Bukharan Tajik**. Muenchen: Lincom.
- שינג'י (2017). Shinji, I. (2017). The Vowel System of Jewish Bukharan Tajik: With Special Reference to the Tajik Vowel Chain Shift. **Journal of Jewish Languages**, 5, 81–103.
- שלמה (תשע"ו). שיר התנועות: לימוד גובה התנועות בעברית הישראלית. בתוך ש' קלימן (עורכת), **עברית בקוונה תחילה: קובץ מאמרים מתוך הכינוס הבין-לאומי המקוון להוראת העברית כשפה נוספת לאוכלוסיות מגוונות בארץ ובעולם** (151–192). תל-אביב: מכון מופ"ת.
- תילאיוף, ש' (תשמ"א). **שירת שולמית**. תל אביב: בהשתתפות ברית יוצאי בוכרה.